

TÜRKMENISTANYN BILIM MINISTRLIGI

**Magtymguly adyndaky
Türkmen döwlet uniwersiteti**

A.Magtymow, G.Aşyrowa

KARTALARDAKY GEOGRAFIKI ATLARY ÖWRENMEK

Ýokary okuw mekdepleriniň talypalary üçin
synag okuw kitaby

Aşgabat-2010

A.Magtymow, G.Aşyrowa

Kartalardaky geografiki atlary öwrenmek. Okuw kitaby

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

2010-njy ýyl –93 sah.

**Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
kartografiýa kafedrasý tarapyndan hödürlendi**

SÖZBAŞY

Kartalardaky geografiki atlary öwrenmek okuw kitabynyň esasy maksady geografik atlar, adalgalar baradaky maglumatlaryň gelip çykyşyny, olaryň haýsydyr bir tebigy şertlere, hadysalara, şahsy adam atlaryna, ýerli agdyklyk edýän tebigy agzalara we beýleki birnäçe sebäplere mahsuslyk derejesini kesgitläp öwrenmekden ybaratdyr. Geografik atlara niýetlenen ylmy toponimika diýärler. Toponimika sözünüň manysyny, onuň haýsy ylmy ugura degişlidigine kesgitläp, şol ylmydaky tutýan ornuny, bölümini kesgitläp, şol bölüme degişli bolan geografik atlaryň wagt, hadysa (tebigy we jemgyýetçilik) hem-de durmuş talaplaryna laýyklykda özgerişleri, şu günki geografiýa ylmynda tutýan orny, durmuş ykdysady pudaklaryň ýerleşdirilmegine, ösdürilmegine ýetirýän täsiri barada maglumatlary toplamakdan we düşündirişli seljeriş bermekden ybaratdyr.

Bu dersiň okadylmagynyň maksadyndaky orun eýeleýän ýene-de bir mesele kartografik toponimika ugrydyr. Bu ugurda üns berilýän mesele ozaly bilen gadymy geçmiş taryhy döwürlerden tä şu güne çenli düzülen kartalardaky geografik atlaryň asyl nusga gelip çykyşlary, olaryň wagt birliginde özgerişleri, ýa-da şol bir sebitde ýaşayan halkyň – milletiň üýtgemegi, ilatyň durmuş ýagdaýynyň özgermegi we beýleki sebitlere görä geografik atlaryň üýtgeýşini, ýoýulyşyny kartalar düzülende, düzüjileriň ýa-da olaryň ýolbeletleriniň sebäpkärlerinde karta geçirilişiniň ýagdaýlaryny öwrenmekden ybaratdyr. Bu meselede ozaly bilen kartografiýa ylmyndaky, ýagny karta düzmekdäki esasy maglumat çeşmesi topografik kartalary taýýarlanylanda ylmy barlag işlerini alyp baryanlara baglylykda toponimleriň nähili ýagdaýa düşýändiglerini öwrenmek esasy maksadalaýyk bolmagynyň meseleleri öwrenilýändir.

Kartalardaky geografiki atlary öwrenmek okuw kitabynyň esasy wezipesi ozaly bilen geograflara, kartograflara, taryhçylara, etnograflara, arheologlara, we bilesigeliji halk köpçüligine ýerli geografik atlaryň haçan, nähili tebigy şertleriň ýa-da taryhy hadysalaryň, şahsyýetleriň nirelerde bolanlygyny, galdyran yzlaryny,

özgeren bolsa ol özgermäniň sebäbini öwrenip, düşündürmekden ybaratdyr. Kartadaky geografik atlaryň, ýagny toponimleriň emele gelişleri boýunça içki bölekler: tebigy şertlere, agdyklyk edýän tebigy hadysalara, daşky şekiline, tebigy emele geliş ýagdaýyna, hojalyk ähmiýetliligine, taryhy geçmişimiz şahsyýetleriň atlary bilen baglanyşykly we beýleki sebäplere görä geografik at ýa-da adalgalar taryhlaryna bölünmekleriniň sebäplerini mysallar arkaly düşündürmekden, subut etmekden ybaratdyr. Kartdaky geografik atlaryň dürli dillerdäki döreýişlerine, taryhy döwürdäki antropogen hadysalaryň – taryhy hadysalaryň özgerişlerine görä atlandyryşynyň, dürli milletler dilindäki atlandyrylyşynyň ýerli tebigy ýagdaýa kybapdaşlygyny (ýoýulyşyny–“Sapyngora”), lingwistik özgerdiligini ýa saklanyp galandygyny öwrenip subut edip, düşündürmekden ybaratdyr. Bu dersiň esasy wezipesiniň ýene bir tarapy, taryhy döwürlerde düzülen kartalarda şol bir ýer-ýurduň landşaftyň atlandyrylyşynyň kartalara cgeçirilendäki ýagdaýlaryny deňeşdirip, seljermek usullarynyň kömegi bilen asyl nusga mazmunyny ýüze çykarmaga ymtylmakdyr. Türkmenistanda Garaşsyzlyk ýyllarynda kartalardaky atlaryň ýoýulyp ýazylanlary düzetmegiň – olaryň asyl nusga şekiline, manysyna gaýtaryp getirilmegi ugrunda köp işler amala aşyryldy we entegem dowam edýär.

I. Kartdaky geografik atlaryň ylmy ulgamda tutýan orny

Kartdaky geografik atlar dünýä ylmy geografik dilinde “toponimler” diýp atlandyýar. “Toponimika” - grekçe “topos” – ýer, ýurt, belli bir çäk, geografik ýerleşşi boýunça we daşky şekili boýunça tapawutlanýan yer we “onima” – ady at atlandyrylyşy” diýilýän sözleriň goşulmagyndan emele gelen goşma söz, adalga.

1. Ýer togalagynyň haýsydyr bir sebitindäki geografik atlaryň jemini aňladýan, olar baradaky düşüňjäniň çözgüdini aňladýan, olar baradaky düşüňjäniň çözgüdini aňladýan mazmundaky beýan ediji ýazgynyň dilden aýdylýan maglumatlaryň bir bütewilikdäki atlandyrylyşy.

2. Onomastika ylmynda bir bölüm, ýagny hususy we geografik atlar baradaky maglumatlary beýan edýän we düşündirýän ylmy bölüm.
 1. hususy atlar bölümi – Antroponimika, toponimika
 2. leksikologiýa bölümi hususy atlary öwrenýän bölüm.
3. Antroponimika – antropo we grekçe – onyma – at diýen sözlerden emele gelen – getirilen ylmy düşünjedäki adalga.

Onomastikanyň bir bölümi bolup adamlaryň atlarynyň döreýşi (gelip çykyşy) mazmuny üýtgeýşi, geografik taýdan ýaýraýşy, durmuş ýagdaýlaryna baglylygy we beýleki birnäçe aýratynlyklary boýunça tapawutlanýşlaryny öwrenýän ylm.

Şu ýokarda getirilen maglumatlardan görnüşi ýaly geografik atlary öwrenmek okuw dersi – toponimika ylmynyň esasynda döredilendigi sebäpli ozaly bilen lingwistikanyň, ýagny söz hakyndaky ylmyň aýrylmaz bölegidir. Bu ylm lingwistikanyň aýyrlmaz bölegi hasaplansa-da, dil biliminiň özüniň tebigy – ýagny adamzadyň dörali bari özüni gurşap alýan tebigata düşünişinden emele gelenligi üçin, geografik düýp esaslydyr. Şoňa görä-de bu ylmy ugurda geografiýanyň – ähli tebigat ylmlarynyň, jemgyýetçilik we gumanitar ylmlarynyň usullary ulanylýanlygy üçin ortalýk mazmundaky ylm hasaplasa bolar.

II. Tebigat ylmynda ilkinji çeşmeler

Adamzada mälim bolan ylmlaryň hemmesiniň özboluşly başlangyjy bar. Ähli ylmlaryň gözbbaşynda bolsa adamynyň Ýeriň tebigatyndaky hadysalary synlap, oňa düşünişiniň, ony gorap, öz aňynyň ýetdigiçe kabul edip bilşi ýatyr. Şonuň üçin hem adamynyň Ýeriň tebigatyny, Ýeriň töweregindäki asman jisimlerini, olaryň aralyk hem wagyt birligindäki özgerişini, şekilleriniň üýtgeýşini synlap, dürli hadysalaryň özarabaglansyklaryny, özara täsirlerini,

özara gatnaşyklaryny seljerip bilmäge umtylyşyndan ilkinji ylmy düşüňjeler başlanypdyrlar.

Adamlaryň Ýeriň tebigatyna düşünişleri ilki bada örän ýönekeý, sada kä halatlarda hakykatdan daşda bolsalarda ol düşüňjeler, garaýyşlar ýüzlerçe, münlerçe ýyllaryň dowamynda özgerdilip ösdürilip, nesilden-nesile timarlanyp geçirilipdir. Olaryň kä birleri irki geçmişde adamlaryň aňynda şeýle ýokary derejede tebigy döreýşine, häsiýetine, dolanşygyna, mahsus çözgüt tapypdyr. Hatda şu günki ylmyň ösen derejesinde-de ol halk düşüňjesinden dörän netijäni başgaça düşündirip ýa-da ösdürip bolmaýar.

Adamzadyň ýiti aňynyň Ýeriň tebigatyna ýetişinden, ony synlap, seljerip netije çykaryp bilişinden ähli ylmy ugurlaryň başlangyjy Ýeriň tebigaty baradaky ylm-geografiýa başlanypdyr. Beýleki ylymlar ýagny tebigat, jemgiýetçilik we gumanitar diýilýänleriň hemmesi şol başlangyçdan bölünip çykandyr, soňra özbaşdak ylmy ugurlar bolup ösendirler. Mysal: matematika Ýeriň ýüzündäki we Ýere golaý asmandaky jisimleriň hadysalaryň aralyk ýa-da wagtbirlikleriniň ölçeginden, mukdar birlikleriň hasaplamalaryndan başlanan bbolsa, fizika ylmy şol öwrenilýän jisimleriň tebigy fiziki gurluşyna şekillerini, häsiýetlerini öwrenmekden başlanypdyr. Himiýa bolsa Ýeriň tebigatyndaky bar bolan jisimleriň içki syrlaryny-kemýasyny, ol jisimleriň durkundaky, düzümindäki bölekleriň birleşenindäki ýa-da bölünendäki bolýan hadysalary, ýagny şu günki ylmy garaýyş bilen aýdanynda himiki durkuny öwrenip, özbaşdaklyga ýetipdir. Beýleki tebigy ylmy ugurlar geologiýa, geomorfologiýa, klimatologiýa, meteorologiýa, gidrogeologiýa, gidrologiýa, biologiýa, medesina we beýlekiler, sol sanda olaryň çäklerinden çykan pudaklaýyn ylymlaryň barysy hem ilkinji başlangyç gözbaşyny geografiýadan alyp gaýdýandyr.

Adamzadyň tebigata düşünişini beýan etmek bir-birleri bilen gatnaşygyny ýola goýmak üçin dil gerek, sözleşik bolupdyr. Sözleşikde ulanylýan ses, owaz birleşmeleriniň iň gadymylary bir bogunly bolupdyr diýsek hakykata ýakyn bolar. Sebäbi hut häzir hem dil bitmedik çagalar ilkinji sesleri diňe bir bogundan başlaýarlar. Şeýle-de Ýer ýüzünde iň gadymy dilleriň biri bolan

türki-türkmen dilinde-de köplenç düýp sözler bir bogunlydyrlar. Adamynyň aňly ýaşayşa başlan döwründe ilkinji görüp aň ýetirişinde özara meňzeş häsiýetli zada bir at dakanlygyny görýäris.

Meselem: “Ot” ýerden çykyp ýokary ymtylýan köp şahalanýan – ýapraklanýan ösümlikleriň umumy ady. Olar tiz ösýärler we ýeriň üstündäki beýleki zatlaryň (hemişelik bir görnüşdäki zatlaryň üstüni örtýärler (dusundan geçýärler). Şol söz bilen bir meňzeş emma ö sesini uzaldyp aýtmak bilen aňladylýan “oot” sözi eýýäm ýanýan ody aňladýar. “oot” hem “ot” ýaly çalt ýokary hereket edýän, köp şahalanýar, ýanraklanýar. Olaryň ikisinde ýeliň ugryna ejilip-gyşaryp ýene-de dikelip hereket edýärler. Şol meňzeşlikleriň bolmagy bulary aňlatmak üçin bir meňzeş seslerden ýasalan bir bogunly sözüň ulanylmagyna sebäp bolandyr. Emma ikinjisiniň ýiti ýandyryjy häsiýetini aňlatmak, ondan seresap bolmagy duýdurmak üçin ondaky çekimli sesi süýkdirip-uzaldyp aýdandyr. Şu mysaldan görnüşi ýaly, ilkinji sözler hem Ýeriň tebigatynda bbar bolan zatlara at dakmak, olary sypatlandyrmak ýa-da häsiýetleriniň seljerilmeginden döräpdir. Beýleki “Gumanitar” diýilýän ylmy ugurlara, gönüden-göni adamynyň tebigata akyl ýetirişiniň subutnamasy bolup, adam aňynyň önümligi jedelsizdir.

Jemgyýetçilik ylmlary, adyndan belli boluşy ýaly adamzadyň arkaba-arka umumy şarikli durmuşy emele getirip ösdürmegine bagyşlanandyr. “Taryh” diýileninde her ylmy ugryň öz taryhy, adamzat jemgiýetiniň aralyk we wagyt birligindäki geçen ýoly, şeýle-de Ýer togalagynyň döräli bári başdan geçiren ähli hadysalaryny öz içine alýan manydaky sözdür. Şoňa görä-de “taryh” ylmy haýsy zadyň geçmişini öwrenýänligine garamazdan öz gözbaşyny ýeriň tebigatyndan ýagny Ýeri öwrenmekden “Geografiýadan” başlanýandyr.

“Geografiýa” näme? Türkmen diline ilki başda gadymy grek dilinden, soňra rus dilinden gelen bu sözüň manysy geo-ýer, grafiýa-ýazýaryn diýilip terjime edilýär, we ýeriň tebigatyny öwrenip ýazmagy aňladýar manyny berýär. Häzirki wagtda “Geografiýa” ylmyna: tebigy we önümçilik çäkleriň toplumyny, olaryň agzalaryny

öwrenýän hem tebigy hem-de jemgiýetçilik bölümleri bolan köptaraplaýyn şahalanan ylymlaryň utgaşykly ulgamy hökmünde garalýar. Bu ylymyň tebigy ugryna fiziki geografiýa; jemgiýetçilik bolsa ykdsady geografiýa diýilýär. Olaryň her haýssysy-da öz gezeginde birnäçe böleklere bölünýärler.

Şeýle çylşyrymly ylym ilki başda nähili we nämeden başlandyka? Adamlar entek diňe ýaşaýyşyň aladasy bilen özlerine iýmit gözläp, sowukdan, ýyrtyjy haýwanlardan ýa-da islendik beýleki howup-howatrylardan goranyp ýaşamaga mejbur bolup ýörkäler, olar hiç hili ylym barada aladalanmalydyr hem öýtmändirler.

Emma görýän zatlaryna seljeriş berip at dakmagy ýa-da sypatlandyrmagy welin başarypdyrlar. Bu hili başarnykly barada maglumatlary iri sebiirlere gadymy geçmişden bári dakylan atlaryň ýitmän şu günki güne çenli gelip ýetenleri mysal bolup bilýär. Olar biziň günlerimizde geografiýa ylymynda-da şol ilkinji döreýşi ýaly ýa-da wagyt geçmegi bilen özgeren görnüşinde ulanylýar.

(Eger-de şu babatda mysal gerek bolsa) Ýewraziýa gury ýer böleginde iň iri tebigy sebitleriň biri Sibirdir.

“Sibir” diýilip atlandyrylýan umumy geografiki sebite Günbatar Sibir pesligi, Orta Sibir tekiz belentligi, Gündogar Sibir daglyklary, Baýkal töwerekleri, Uzak Gündogar, Amur boýy we beýleki ýerleriň bary degişli bolupdyr. Bu söz türkçe-türkmençe aýdylanynda “Sibr” diýilip “b” harpy bilen “r” harpynyň arasynda çekimli ýok edilip aýdylýar. Şu görnüşde beýleki türki dillerde-de (Gazak, Tatar, Bbaşgyrt, Özbek we beýlekilerde-de) ulanylýar. “Sibr” sözi şol görnüşinde tatar, gazak dillerinde süprmegi aňladýar. Olar bir ýeri süpirmeli bolsa “Sibrip jiler” diýip ýüzlenýärler.

Eger “Sibr” sözünüň manysy “süprmek” bolsa onda biziň ata-babalarymyz nämäni göz önün-de tutyp bu ýere beýle at dakdylarka? Ýokarda sanalan ýer-ýurtlaryň hiç biri hem geologik emele gelşi ýer üstiniň gurluşy ýa-da başga göze görnüp duran tebigy alamatlary boýunça bir-birlerine meňzemeýärler. Şonda-da Ural daglaryndan Ýuwaş okeana çenli aralygy tutup üç-guraksyz giňişlige

we uzaklyga bir at “Sibr” diýip dakypdyrlar. Ata-babalarymyz ýalňyşaýana däldirlerdä herna?

Ata-babalarymyz bu dürli geologik emele gelişi, bir-birine meňzemeýän ýer üsti gurluşly, toprak, ösümligi hem haýwanat dünýäsi bir-birine meňzemeýän ýerleriň hemmesine bir sydyrgyn mahsus bolan tebigy hadysanyň barlygyny görüp, ony arkaba arka synlap, seljerip şol ady dakypdyrlar.

Eger “Sibr” sözi gadymy türki dilde süpürmegi aňladýan bolsa ol sözi şu günň hem türki dillerde janly-ulanylýan bolsa, onda gadym döwürde ýaşap geçenlerimiz, gözöňünde tutulýan çäklerdäki gysyna gar sowuryp ösýän güçli ýeli göz önünde tutandyr. Bu ýerleriň tebigatynda hemmesine deň derejede mahsus bolan gysyna has güçlenýänn demirgazyk-demirgazykdan günorta-günorta-günbatara öwsýän, ýere düşen garlary süpürüp duran ýeli gözöňünde tutandyr. Hakykatdan hem ýylyň köp böleginde dowam edýän gys paslynda sowurgynly günleriň agdyklyk edýänini gören eslendik adam bu çäklere “Sibr” diýip at dakar. Şu ýerde Sibiriň ýerli halklary, galyberse-de gazaklarda-da ýany-ýakynlarda-da bu çäklere “ibbir-zibir” hem diýipdirler. Ibir-zibiriň hem manysy syryp-süpürmegi, dargatmak, dürli tarapa çalt hereketlenip pytramagy aňladýar ahyryn. Şeýlelik-de “Sibr” diýilen adyň şeýle giň hem dürli şekilli ýere dakylmagynyň düp sebäbi bu ýerlerde bir tebigy agzanyň howa-klimat şertleriniň meňzeşliginden gelip çykypdyr. Ähli çäklere deň derejede mahsus bolan agdyklyk edýän tebigy şerte görä-de biziň ata-babalarymyz bir bitewi at dakypdyrlar.

Ýokardaky mysalda dürli geografiki häsiýetli aýratynlyklary bolan ýerlere tebigy agzalaryň biriniň agdyklyk edýänligi üçin bir at dakylýanlygyny görýän bolsak, başga bir mysalda onuň tersine şol bir ýere dürli at dakylanlygyny hem bellemek gerek. Meselem häzirki Ural daglaryna gadymy geçmişde “Ref” ýa-da Rif diýilenligi hem mälimdir. Gadymy türki dilde Ref ýa-da Rif sözi ulanyldymyka? Eger ulanylan bolsa ol nämäni aňladýarka? Bu sowallara jogap bermek üçin ilki bilen biz öz halkymyzyň geçmiş döwründe döredilen eserlere göz aýlamaly bolýarys. Şol gözleg bizi Annagylyç Mätäjiniň Abadan atly obadaş aýalyň iki oglunyň bir günde,

obasyny-ilini goramakda bolan söweşde gurban bolanlygyna ýürek ýangynyny beýan edip döredenn elegiýasynda görýäris. Bu elegiýany Mätäji Abadan daýzanyň öz adyndan Galdym weýran dünýäde diýip ýazypdyr. Onda şeýle setirler bar:

“Goşa balamyň ady Gandym bilen Esendir,
Biwagt ajal tygy ýürek bagrym kesendir,
Misli hazanyň ýeli Ref-Ref kimin ösendir,
Taýly çyragym söndi, galdym weýran dünýäde.”

Şu ýerde bu pajygaly wakany beýan etmek bilen, Mätäji ýyl paslynyň çalşygynda giçki güýz günlerinde hazan wagty demirgazyk-gündogardan ösýän bar gökot-çöpleri doňdurýan, malagara ýakymсыz, adamlar uly alada goýan güçli sowuk ýeliňjana kast edijiligini jaýdar deňeşdirme hökmünde ulanypdyr. Şol ýakymсыz sowuk şemalyň ata-babalarymyzdan galan adynyň bolsa Ref-Ref-ligini bize ýeter ýaly aýdyp goýupdyr.

Ynha şu edebi miras bize häzirki Ural dagyna gadymy geçmişde näme üçin “Ref” diýilenliginiň çözgüdini tapmaga kömek edýär. Ref sözini oglankak ýaşulylarymyz çagalary üşirip aýdyp berýän ertekilerinde-de eşidýärdik. Emma eşidileni ulanyp ylymda ulanyp bolmaýanlygy üçin ýazylyp doldyrylan mirasymyza ýuzlenmeli bolýar. Ol ertekilerde symrug guş in arassa, päk göwünli batyr hem edermen ýigidi ganatlarynyň arasyna mündirip geçip-gelip bolmaýan Ref dagynyň üstinde uçup geçip ol pälwanyň uly il-halk ähmiýeti iş bitirmegine ýardam edýänligi barada gyzykly gürrüň bardy. Görüşimiz ýaly “Ref” sözi gadymy türki dilde sowuk ýelli, buzly ýurdy ýeri aňladypdyr.

Ata-babalarymyz bu daga näme üçin Ref diýdilerkä? Onuň sebäbini geografiýa, paleogeografiýa, geologiýa, arheologiýa ýaly ylymlardan gözlemeli bolýar. Geografiýadan her bir bölek çakli ýeriň özüne mahsus emele gelişini, emele geleninden soňky başdan geçiren hadysalaryny, ösüş aýratynlyklaryny hasaba alyp öwrenýän “lanndaşfty öwreniş” ýagny “tebigy çak toplumlary” öwrenýän ylym bar. Şoňa görä-de geografiýanyň bir şahasy gyzyklanylýan ýeriň gadymy geologik geçmiş döwürlerde nä şekildeligini öwrenýän paleogeografiýa hem-de geologiýa ylymlary bir agyzdan häzirki Ural

daglarynyň günorta çäkleriniň hem mundan 13-15 müň ýyl ozal buzň aşagynda bolanlygyny tassyklaýarlar. Ol buzlar 13-10 müň ýyl mundan ozal günortadan demirgazyga ýuwaş-ýuwaşdan çekilip eräp gidipdir, 8-5 müň ýyl mundan öň bolsa ol ýerler, ýagny Günorta Ural diýilýän sebitler sähralyga öwürilipdirler. Şu hadysalaryň tebigatda bolup geçen wagtyňy biziň ata-babalarymyzdan bolan skifleriň şol sebitlere ýetip, ýaşap başlan döwürlerini, arheologik gazuw işleriň netijelerine görä seljerip görseň gabat gelýärler. Häzirki Ural dagyna biri Ref diýip at dakan bolsa, ol ýerler buzdan boşanlaryndan soň ilkinji baranlar hem Skifler bolsa onda olar, türki halk eken we ýerli tebigy şertlere görä dogry at dakan ekenligini görýäris. “Ref” dagy ýagny sowuk buzly, doňdurýan dag diýmegi aňladypdyr.

Ural daglary tutuşlygyna buzlardan halas bolansoň onuň tebigy şertleri öňki adyna kwapdaş bolmandyr. Sebäbi indi onuň tutuş buz örtügi ýok. Şonuň üçin hem indi oňa başa at dakmak zerurlygy ýüze çykýar. Şol döwürlerde bu ýerlerde ýaşan türki dilli ilat dag dersiniň demirgazykdan günorta uzalyp, giňäp gidýänligini görenlerinde oňa “Ozal” ýagny şu günki dilde aýdylanynda “guşak” diýen manyny berýän gadymy türki sözüni ulanypdyrlar. Ural dagynyň şeýle uzakaralyga süýnip ýatanyny synlan gadymy adamlar ony dilden çözülip taşlanan guşaga meňzedipdirler we oňa “Oral” Guşak diýip at dakypdyrlar. Bu dag ulgamyna häzir hem Günorta-Günbatar Uralda ýaşaýan bize doganlyk halk bolan Başurtlar “Oral” diýýärler.

Emma şol daga häzir бүтін Ýer yüziniň halklary “Oral” dälde Ural diýýärler. Onuň sebäbi nämedenkä?

Öňki dakylan atlaryň ikisi hem adamzat taryhynyň has irki döwürlerinde Ural sebitlerine gelen türki dilli halklaryň döredip bize galdyran maglumatlarydyr. Ural dagynyň häzirki hemmeler tarapyndan ulanylýan ady megerem ýer-ýüzinde ilkinjileriň biri bolup metaldan gural ýasap başlan, daşlardan gymmat bahalysyny bezeg üçin ýaramlylaryny saýlap başlan бүрүнч, demir asyrlary diýilýän taryhy döwürlerde şol sebitlerde ýaşan ata-babadaşlarymyzyň dakan ady bolsa gerek. Sebäbi bu dag dürli metal we metal däl gazma

baýlyklara örän baý. Ol baýlyklar owranan dag jynslarynyň işinde ýeriň ýüzünde ýatanlyklary üçin, olary owardyp, gerekli bölegini alyp bolýalygy üçin oňa “Ural” diýip at dakandyrlar. Biziň bu pikirimiziň dogrylygyna şaýatlyk edýänn zat hem bar. Tatar halk döredijiliginde, gadymy folklorada degişli bir aýdym häzirkiki “Ural” diýip atlandyrylýann daga degişli. Şol aýdymda “Ural” sözi bir bitewi görnüşde aýdylman “Ur alym meniň” diýilip aýry sözler görnüşinde aýdylýar. Şol aýdymyň ady-da “Uralym meniň” diýilýär.

Ýewraziýanyň çäklerinde bulardan başga-da örän köp sanly irili ownukly sebitleriň ýa-da beýleki geografiki ýer-ýurt atlarynyň diňe türki dilde düşündirip bolýanlary örän köpdür. Bu iri sebitleriň atlary ýerli geografik şertleriniň tapawutly aýratynlyklaryna gabat gelýändigleri bilen örän gyzyklydyr we ylymda ilkinji çeşmeler hökmünde ulanmak maksady bilen öwrenilmegi zerurdyr.

Ýerleri tebigy şertlere görä geografik atlaryň dakylmagynyň häzirkiki zaman geografiýa ylmynyň talabyna regional tipler laýyklygy. Dag, daman, etek, ala, tüm, takyr, şor, barhan.

“Adamzatdyr ähli mahlyklar başy,
Zyýadadyr onuň akyly huşy,
Dünýä togalagy bir altyn ýüzük,
Adamzatdyr onuň zynaty gaşy.”

Omar Haýýam

Adam aňly düşüňjeli bolansoň töwerekdäki bolýan hadysalara umuman görýän zatlaryna akyl ýetirip netije çykarmaga ymtylypdyr. Şol ymtylyş hem belli bir garaýşyň, umumy ykrar edilen çözgüdiň döremegine getiripdir.

Biziň Oguz Han neslinden bolan türkmenlerimizde, umuman ähli türki dilli halklarda kert çykyndyly has belent, ötmesi-geçmegi kyn bolan ýer üstlerine “Dag”, (“Tan”, “Taý”, “Tag”) diýip at dakypdyrlar.

III. Taryhy geografiýada kartdaky geografik atlaryň tutýan orny

Geografiýa-ıň gadymy we ıň täsin ylym. Adamzat Ýeriň tebigatynyň bir agzasy bolup, döralı bari özüne berilen aňyň mümkinçiligine görä töwerekdäki hadysalara göz ýetirmäge ymtylyp gelipdir. Şol ymtylyşyň netijesinde-de her bir tebigy agzalaryň ownujak bölekleride, hadysalaryň üýtgeýişleri-de adamlarda özboluşly täsir galdyrypdyr, duýgy döredipdir.Şoňa görä-de adamlar öz ýaşayan ýerlerindäki tebigy şertlere, agzalara, belli bir çäkdäki ýerli aýratynlyklara, olaryň tebigy özboluşlylyklaryny synlamagyň üsti bilen hut şol ýere mahsus at dakyp bilipdirler (çöl,sähra,takyr,tüm,tundyra-tündirä,tokaý we ş.m.). At dakmak diňe bir Ýeriň tebigatynyň agzalarynyň häsiýetli aýratynlyklaryna görä däl, eýsem,halklar, taýpalar hem bir-birlerine at dakypdyrlar. Belli bir topar adamlaryň,taýpalarynyň ýaşayan ýerlerine olaryň ady bilen, hojalyk pudaklary bilen baglanşyklylykdaky atlary hem dakypdyr.Käte tersine belli bir topar ilata olaryň ýaşayan ýeriniň adynyň dakylp pylan ýerliler (Änewli-Ab-e-now-täze suw) diýip taýpa-topar atlarynyň döranligi hem mälimdir.

Münlerçe ýyllaryň geçmegi bilen bir ýerde ýaşayan halklar, taýpalar başga ýere göçüpdirler, ýerli taýpalar bilen garyşypdyrlar, bu hadysa bolsa öz gezeginde dürli dürli döp-dessurly, dürli durmuş-ykdysady derejeli halklaryň her bir ýerlere özleriçe at dakmaklaryny , şol atlaryň bolsa soňky gelen halkyň dilinde düşündirip bolmaýan nusgada saklanyp galmagyna getiripdir. Meselem “Farab”,”Saýrab”-(suw bölen-kesen,aýry suw) we ş.m. arap pars dilindäki atlar bolup araplaryň bu ýerlerde bolanlygyna şaýatlyk edýär.Şol atlar bilen atlandyrylýan ýerler bolsa Türkmenistanda ýerleşýär.

Asyrlaryň dowamynda, ýeterlik derejede çylşyrymly gelip çykyşy bolan,syrly, kä halatlarda düşündirmesi kyn bolan köp sanly geografik atlar emele gelipdirler.Şoňa görä-de olary öwrenmegiň zerurlygy ýüze çykyp, täze bir ylymy ugryň döremegine getiripdir.

Şeýle bolansoň “Geografiýa” diýp atlandyrylýan, örän giň mazmunly, ähli ylmy ugurlaryň gözbaşynda duran ylymdan toponimika (geografik atlar baradaky) ylym bölünip çykyppdyr.

“Toponimika” sözi grekçe (topos)- ýer, belli bir ýer, we opita(onuma)- at, ýagny haýsydyr bir çäkli ýeriň geografik ady diýen mazmundaky goşma sözden ybarat bolup, ol atlaryň diňe geografiýa dahyllylaryny öwrenýän (beýleki hilli atlary öwrenýän umumy atlar baradaky ylyma “Onomistika” diýýärler) ylmy ugurdyr.

Kartdaky geografik atlar-toponimler gelip çykyşlary aňladýan zatlary, mazmuny, dörän döwri, ady dakan halkyň dil aýratynlygy, tebigy hadysalara, ýerüstindäki aýratynlanýan birliklere- tebigy şertleriň agzalaryna düşünişleri, olary sypatlandyrmaga bolan ukyplyry we başga-da ummasyz köp sebäplere görä, örän dürli –dürli bolup bilýärler.

Bu barada biziň belli toponimçi alymymyz Soltanşa Ataniýazow “Kartdaky geografik atlar halk döredijiliginiň özboluşly nusgasy bolup, her bir toponim ony döreden halkyň tebigata bolan synçylygynyň, durmuşa gözýetiminiň, döredijilik talantynyň, ylmy düşüňjesiniň, fantaziýasynyň önümidir” (Türkmenistanyň toponimik sözlügi. Aşgabat-1970) diýip örän takyk belläpdir.

Toponimleriň kä birlerini yzarlap başlasaň, ol, özboluşly bir taryhy wakalaryň, hadysalaryň, içine alyp gitse, beýleki birleri tutuş bir halkyň taryhy geçmişi barada maglumatlaryň üstünden alyp barýarda, taryhy öwrenijilere kömek edýär. Ýene birleri ýerli tebigy şertleriň görnetin tapawudyny, ýa-da haýsydyr bir tebigy agzanyň belli bir çäkke agdyklyk edýän täsirini aňladýan ýa-da häzirki wagtda ol tebigy agza beýlekilerden tapawutlanmaýan bolsa-da, geçmişde bolan tebigy ýagdaýy suratlandyryp, tebigaty öwrenijilere örän gymmatly maglumatlary açýärler.

Şeýlelikde kartdaky geografik atlar hem tebigaty öwrenijilere hem taryhçylara, etnograflara, dil bilimini öwrenijilere, bahasyna ýetip bolmajak gymmatly ummasyz köp maglumatlaryň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Bu ylmy uguryň ýene-de bir gymmatly tarapy onuň, gumanitar , jemgiýetçilik, we tebigy ylmy ugurlarynyň ortasynda durup olary baglaşdyryp duranlygyndadyr.

Birnäçe geografik atlar barada ulyly-kiçili rowaýatlary, kä birleriniň düýbinde örän gyzykly folklor (iňlisçe folklor-halk döredijiliginiň dilden-dile geçip gelen nusgasy) maglumatlaryny tapmak bolýar.

Şu gysga söhbedimizde, käbir toponimler baradaky edebi çeşmeleriň okalmagy, ýerli ýagdaýlary öwrenmegiň netijesinde alynan maglumatlary okyjylara ýetirsek diýen niýetimiz bar.

Bize öz atlarymyzy ýa-da geografik atlarymyzy ýoýman asyl nusgasynda “Aşhabad”-a derek Aşgabat,”Karakala” derek Garrygala ýa-da “Mahtumkula” derek Magtymguly diýmäge, ýazmaga, umuman ýerli geografiki atlaryň gelip çykyşy dogry teswirläp düşündürmäge ýol açan syýasaty öňe süren Türkmenbaşymyza diňe bir türkmen ilimiz däl, eýsem ähli türki dilli halklar, olar bilen taryhy döwürlerden bäri goňşylykda ýaşayan halklar, bilelikde minnetdar bolmalydyrys.

Sebäbi kartdaky geografik atlaryň dogry ýazylyp, dogry öwrenilmegi tutuş Ýewraziýa materiginiň taryhy geografik çeşmelerini dogry öwrenmegiň başlangyjy bolar. Bu guryýer böleginde ýaşayan halklaryň, halkyýetleriň taryhy gatnaşyklaryndan köp habarlary berip, şu wagtky dartgynly, çekeleşikli hadysalaryň dowam edip günleri, olaryň bir-birine ýakynlaşmagyna, geçmişdäki dogan garyndaşlyk, gadyrly goňşyçylyk gatnaşyklaryň mysalynda, bir-birege geçirimliligiň, parhlylygyň ähmiýetleriniň ulylygyna düşünmäge kömek eder.

Toponimler-geografik atlar öwrenileninde tutuş bir halkyň-türkmen halkymyzyň däl-de, türki dilli halklaryň kökünüň baryp bir ýere birleşýänligini görkezýän maglumatlary hem tapmak bolýar.

Gadyrdan okyjy! Şol hili toponimleriň birine siziň bilen bile seredeliň. Şu niýet bilen biz, Ýer ýüzüne belli, hemme ýerde ady uly hormat we sylag bilen tutulýan, asyrlar geçdigiçe ýigdelýän ähli özünden soňky ynsan nesline howandarlygy artýan bir şahsyýetiň şu ýagty jahana inderilen obasynyň, ýagny, Abu Ali Huseýin ibn Abdullah ibn Hasan ibn Alynyň-halk içinde Ibn Sinanyň, Ýewropada-Awisenanyň dogulan obasy Afşana ýa-da Afşinanyň adynyň gelip çykyşy baradaky maglumatlara seredeliň.

Diňe Merkezi (Orta) Aziýada däl,bütin dünýä ýüzünde gadymy merkezleriniň biri Mawrenahrdaky (Syr we Amyderýa aralygyndaky) Buhara säheriniň eteginde ýerleşen Afşana obasynyň adynyň gelip çykyşy baradaky rowaýata öwürlip giden maglumatlara L.G.Saladzanyň dünýäniň beýik ynsanlarynyň biri Ibn Sina (türkmenler bu belent adamyň adyny Abyl Esen diýip hem tutupdyrlar) barada ýazan kitabynda getirýän delilleriniň we maglumatlaryň üsti bilen yzarlamak bolalyň.Oňa goşmaça tassyklaýjy delilleri bolsa birnäçe beýleki edebi çeşmelerden, şol sanda W.W.Bartoldyň eserlerinden we E.Şeferiň işlerinden alyp ulanalyň.

Bu kartdaky geografik at nähili syrly asyrlaryň içinden geçirip, saklap,bize ýetirdikä ? Gadymy geçmişde muňa meňzeş söz,geografik at,ýa-da etnonim halkyň,adamynyň ady boldymyka? Eger bolaýan bolsa ol nirede, haçan, nädip döredikä we nämäni aňladýarka? Şu soraglara jogaplary tapyp bilsek azabymyzyň ýerine düşdigi bolardy.

Afşana adynyň döremegine örän çuň we çylşyrymly taryhy wakalary öz içine alýan rowaýatlar bolup,olar biziň eramyzdan (sena başlangyjyndan-eýýamymyzdan) öňki 1764-nji ýyllardan başlanýar. B.e.ö.1764-nji ýylda hunlar güýçli daşky duşman bilen bolan söweşlerde ýeňilise sezewar bolýarlar. Olaryň gyrylman galan az sanly bölegi, kemeldilen halda, arkalaryny duşmana öwürip, Gobi çölünden geçip,Sibiriň günortalaryna gitmäge mejbur bolupdyrlar.Ençe yüz ýyllar şol ýerlerde güzeran dolap b.e.ö.IV asyrdan has güýçli topar bolup ýene-de öňki giden ýurtlaryna gaýdyp gelipdirler.Şondan soň ,ol ýerlerdäki beýleki halklaryň arasynda gysylp girmek üçin ýene-de iki yüz ýyl(200 ýyl) töweregi wagt gerek bolupdyr.Şondan soň iň oňat,akylly edermen,gahryman hunnuň dogulmagyna garaşmaly bolupdyrlar.

Şol wagtky hunnlaryň hany Tumyn goňşylary ýueçjelere(şu halkyň ady hytaý hronikasy-hytaý çeşmesinde berilişine görä berilýär.Tumyn hanyň halkynyň haýsy topara-taýpa (hunnlaryň haýsy bölegine degişliligi)belli däl.Olaryň öz atlary saklanyp galmandyr. Olaryň nesleri ýewropeid,ýagny,gök gözli, sary saçly bolupdyrlar diýen maglumat bar) üç ýyllyk öz ýurdyndan gideninde zynda

doglan ogly Modeni ýueçjelere girewine berýär. Onyň yzysüre-de olaryň üstüne gozýar. Bu hili hereket bolsa Modeni öldiren bilen barabar(eken) bolupdyr. Emma Mode bir hili saý-sebäp bilen ölmän galypdyr. Şondan soň Mode goşunlaryna garap “Meniň ýaýymyň oky nira uça siziň hem oklaryňyz şol tarapa uçmalydyr” diýip, özüniň in oňat görýän atyny nyşanalap atypdyr. Duranlaryň köpüsi ýaýlaryny götermändirler. Mode olary jezalandyrypdyr. Soňra öz aýalyny ýaý çekýär, onda azyrak adamlar ýaýlaryny galdyrmaýarar, Mode bulary hem jezalandyrýar. In soňunda Mode öz atasy Tumine ýaý çekýär, şol wagtyň özünde-de galan topar esgerler hem ýaýlaryny çekýärler. Rowaýatdaky bu waka han bilen goşunuň bir bütewiligini suratlandyrmak üçin getirilen bolmaga çemeli. Tumini öldirjek bolsalar bir ýaýyň okyda ýeterlik bolardy, eger şeýle edilse, onda goşunyň içinde kimiň Mode wepalylygy kimleriň bolsa biwepalygy bilinmän galardy. Bu bolsa Modeniň soňky hereketlerine päsgel bermegi mümkin bolan zatlaryň ýüze çykmagyna getirerdi.

Ynha şeýdip In Oňat Hunn döräp, ol daşky duşmanynyň hem güýçlerini çym-pytrak edip, öz halkyna, öz watanyna Nýanşan daglaryny gaýtaryp berýar. Ol biziň eramyzdan oňki 202-nji ýylda öz goşuny bilen Beýik Hytaý diwaryndan geçip daşky duşmanlary uruşsyz boýun egdiripdir, we paç tölemäge mejbur edipdir. Beýle diýildigi ol duşmanlar Modeniň goşunynyň ýeňdirmejegine gözleri ýetip gyrgynçylygyň we ýumurulyşygyň önüni almak üçin boýun bolup, paç tolemäge razy bolupdyrlar.

Mode bolsa tölenen pajyny alyp yzyna tiz dolanypdyr. Onuň hem sebäbi, agyr leşger bilen baý ýurtda köp dursa, talaňçylyk boljagy iki uçsyz bolanlygy bolupdyr, ýagny öz goşunyna Hytaý halkyna talatman, ýönekeý halka azar-yza bermän basyp alan ýurdyndan çykyp gaýdypdyr. Ýerli halky talaňçylyga sezewar etmezlik üçin Mode öz goşunyny tiz yzyna dolapdyr. Bu boluşy diňe sähralylaryň aňrybaş adamsakçiliklikleriniň, sahatlylyklarynyň ýene-de bir şaýatnamasy diýip düşündürmek bolar. Şeýlelikde hunnlar Beýik Sähanyň galkany bolup, ol ýerlerdäki halklary daşarky talaňçylardan, ýyrtýjy ordalardan gorapdyrlar.

Emma b.e.ö.176-nji ýylda Beýik hunn Mode aradan çykanyndan soň daşary ýurtly basybalyjylar hunnlara 26-ýyllap tölän paçlarynyň aryny almaga başlaýarlar we 100 ýylyň dowamynda gyrgynçylykly uruş alyp barýarlar. Hunnlaryň bu söweşlerde güýji isgyn bolupdyr we duşmanlar tarapyndan gyrylyp gutarylmagyna ýakyn gelipdir. Altaý daglarynyň jümüşinde gizlenip galan hunnlaryň ujypsyz bölegini-de duşmanlar yzarlap tapyp ýok edipdirler. Emma bir oglanyň elini aýagyny çapyp, öldürmän taşlap gidipdirler. Ol oglany bir ene böri (gök böri-möjekleriň iň iri, akylyly görnüşi) tapyp, idedýär. Ol ene böri bilen oglanyň “Nikalary” netijesinde, ol böriden on(10) ogul dogýar. (L. Saladze. Ibn sina, sah 38, A. Bekmyradow, Göroglynyň yzlary, sah. 27). Şol gök böriden (möjekden) bolan on oglanlaryň biri has güýçli we edepli bolýar. Şolardan hem hunnlaryň täze Aşik atly halky başlanýar.

Hytaý dilinde “A”-adyň önünden goşulýan goşulma bolup, ol sahatlylygyň alamaty-aňladyjysy bolýar, “şino”-sözi bolsa türkmençä möjek- böri diýip terjime edilýar, şeýlelikde Aşino-Sahawatly möjek(böri)diýen manyny berýär.

Bu oganlaryň nesilleri Aşinler 200 ýyl gowrak Altaý daglarynda önüp-ösüp köpelişdirler we b.e.316-nji ýylda gaýtadan dikeldilen hunnlar ýene-de daşky duşmanlar bilen ýüzbe-ýüz bolýarlar we Beýik Sährany goraýjylaryň wezipesini öz üstlerine alypdyrlar. Olar daşky duşmanlaryň iki paýtagtyny basyp alyp olaryň imperatorlaryny-da ýesir alypdyrlar, olaryň goşunlaryny Huanhe derýasyndan Ýanszi derýasyna tarap kowýarlar.

Şol guwandryjy hadysalardan 123 ýyl geçeninden soň 439-ýylda daşky duşmanlar has köp we güýçli goşun toplan iň soňky Hunn hany Muganyň goşunyny ýeňlişe sezewar edipdirler. Şondan soň Aşin han, hunlaryň serkerdesi Mugan Nanşan daglarynyň jümüşindäki bir dere-de-jülgede gizlenen bary-ýogy 500 maşgala baş bolup: “Ilimi nirä äkitsemkäm” diýip pikirlenmeli bolýar. Şol wagt ol gaçgak gullary, tozdyrylan beýleki halklardan bolan maldarlary daşyna toplan güýçli goşun döredip, daşky duşmanlaryň güýjini ýok edip hem biljek eken. Emma ol güýji döredäýse, olar töwerekdäki taýpalary talap wagşyýana hereketleri bilen sahatly Hunn-Aşin

halkynyň adyna,öz adyna-da yskat getirjegini bilip,ol ädimi etmändir,saklanypdyr.Ýene-de bir çykalga,ol hem duşmandan aman diläp,onyň diýenini edip ýaşamak.Eger şeýle edäýse,daşky duşmana iň oňat ýigitlerini olaryň goşunçylygyna galan halkyny bolsa olaryň hyzmatyna bermeliligini bilip,ol ýoly hem kabul edip bilmeýar,ýagny, öz eli bilen öz halkyny gulçylyga,ýok bolup gitmäge sezewar etmäge bogny ysmaýar.

Şu hili pikirleri telim gezek kellesinde öwürän Aşin hany örän uly gahrymançylykly hereket edýär.Daşky duşmanlarynyň Nýanşan dagynyň töweregini gabap duran gözegçileriniň gözlerinden ýaşyryklykda öz halkyny daşky duşmanlaryň entek baryp bilmejek Altaý daglaryndaky hunnlaryň imperiýasynyň şugla saçýan iň soňky bölegine tarap alyp geçmäni başarypdyr.

Şu ýerde Altaýda mylaýymlylygyň,çydamlylygyň,zähmetsöýerligiň, gahrymançylyknusgasyny görkezip Aşin halky ikinji gezek gaýtadan döremeli bolýarlar.Yuwaşlygyň,mylaýymlygyň nusgasyny görkezmekleriniň sebäbi sähranyň täze hojaýyny başbilmez Žužan Ordasynyň hereketlerine çydamlydygy,zähmetsöýerligiň nusgasyny görkezmek diýilende,ozalky adaty hünärleri çarwadarlygyň ýany bilen,ekarançylygy hem metal eretmekligi öwrenip çörek gazanmaly bolupdyrlar.

Aşinler ilki 50 ýyl Žužanlaryň saýasynda olara gylyçdyr ýaý okunyň uçlaryny guýup, ýasap berip ýaşapdyrlar.Soňra daşky duşmanlary öz çägindeň çykarman saklap bilen hytaý ýüpegine öz mallaryny çalşyp parahat ýaşýan Tele halky talaňlara ymtylýan Žužanlary gysyp Huanhe darýasynyň goşantlaryndan Nýanşandan uly tigirli arabalara goşlaryny ýükläp göçüp Altaýa gelen Tele halkynyň saýasynda altmyş ýyl parahatçylykda ýaşapdyrlar.Tele halky parahatçylyk söýüji türki halk bolupdyr.Aşinler bu halkyň türki diliniöňki sýanbiý dillerine derek, medeniýetini,kanunlaryny,etniki şekil aýratynlyklaryny özlerine siňdiripdirler we özleriniň täze atlary-türkýutlar diýenady hem alypdyrlar(L.Soladze,39 sah.).Şu ýerde bu halk örän uly güýç döredýär şoňa göräde”Güýçli”gady “Týürk”diýen ady alypdyrlar diýip ýazýarlar.Olaryň güýçli bolanlygynyň şaýat hökmünde şu hadysalary,ýagny şol döwrüň iň uly döwletleri bolan

ýurtlar Hytaý we Eýran öz ilçilerini Aşinlere iberip aragatnaşyk saklamaga ymtylypdylar, 553-njiýylda týurkýtut aşinler Žužanlaryň garşylygyny syndyryp(öňki Beýik Sähranyň eýesi we hemme halklardan öz resmi adynyň bolmagyny talap eden-tele-aşinlere-de týurk düýp sözüň yzyna sýanbiý diliniň”ýut”goşulmasyny goşduran Žužanlaryň)Hingana Amur derýasyna çykýarlar.558-nji ýylda bolsa Itil-Wolga derýasynyň çep kenaryna gelýarler.568-nji ýylda Buharanyň eteginde Sogdiana (Ibn Sinanyň (geljekki) watany) ugrundaky eftalitleriň garşysyna söweşi başlaýarlar.Uruş sekiz gün dowam edipdir,boýun egmezekler boýun egmezekleriň garşysyna çykýarlar. Eftalit halkynyň adynyň gelip çykyşy (eftalitler Sogdylaryň ata babalary) barada alymlar (1959-nji ýyla çenli) ýüz elli ýyl iş edinipdirler. Ahyrda-da A.Semenowyň, Neldekäniň, Gutşmidtň, L.Gumileriň we beýlekileriň irginsiz zähmetleri, tagallalary bilen eftalitleriň hem týurkýtutlaryň hem damarlarynda şol bir gan”tele” halkyna degişli boýun egmezlik “di” ”çidi” taýpalarynyň ganlary akýar eken.Ýöne eftalitler günortadan-demirgazyk Hytaýdan biziň eramyzdan öňki VII-asyrda gysylyp çykarylan Çidiler. Pamir töwereklerine biziň eramyzdan öňki XXV asyrlarda gelen ariýler (eýranyň asly halky) bilen garyşypdylar we Eftal derýasynyň jülgesi bilen Sogda (ýuegžeýleriň garşylygyny syndyryp) eňipdirler. Abu Ali Ibn Sina dogmazynda 400 ýyl ozal eftalitleriň patyşasy Kidarýa öz paýtagty edip Bolo(Balh) şäherini saýlapdyr.

Bu iki halkyň gelip çykyşlarynda bir tapawut,ol hem, týurkýtut-aşinleriň damarynda gadymy hunnlaryň hem ganynyň barlygydyr (şol ýerde 41 sah).

Buharanyň eteginde 8 güne çeken uruşdan soň Týurkýtut-Aşinler Sogdiananyň eýesi bolup Merkezi Aziýada hunn gany bolan aşinleriň-týurkýtutlaryň döwleti ykrar bolýar.Şol aşinler öz şäherlerini “Aşin”diýip öz halklarynyň ady bilen atlandyrandylar diýilip çaklanylýar.Bu söz diňe şu teswirde düşnikli bolýarda horezmi ýa-da sogdi(terminlerinde) sözlerinde entek ony düşündirip bilýan,görnüşde ýa-da mazmunda söz duşmaýar.Buharanyň eteginde “Týurkan” ady bilen belli ýene-de bir oba bar. Belkem bu iki gadymy ýurtlaryň (ilat

ýaşaýan ýer manysynda)bir bütewi taryhy bardyr? Günbatar Týürk-Aşina halkynyň VII asyrdaky hany Helu baradaky maglumata E.Şeferiň işlerinde duşmak bolýar.Ynha şu rowaýatdan we taryhy çeşmelerden şaýatlyk etmeginden ugur alsak bir obanyň Aşin-Afşana obasynyň (häzirki wagtky)adynyň, ýagny bir geografik adynyň gelip çykyşynyň nähili taryhy-geografik gürrüni bar eken. Şonuň üçin hem geografik atlar öwrenilmeklerine mynasypdyrlar.

IV. Orta asyr we giçki taryhy döwürlerde kartdaky geografiki atlar

Türkmenistanyň häzirki çäklerinde has gadymy döwürlerden bäri biziň ata-babalarymyzyň ýaşandyklarynyň subutnamalary näçe diýseň bar. Olaryň arasynda ýerli geografik atlar has ygtybarlylarynyň biridir. Munuň şeýledigini ozal hem telim ýola subut edip makalalar ýazylypdyr.

Şu gezekki söhbetimiz antik döwürlerden bäri biziň ata-babalarymyzyň ýurt tutup ýaşan sebitleriniň biri demirgazyk Türkmenistanda, ýagny Daşoguz welaýatynyň çäklerinde ýerleşýän Ödekgala barada bolar. Bu gala barada W.W.Bartoldyň saýlanan eserlerinde hem-de S.P.Tolstowyň “Gadymy Horezm siwilisasiýasynyň yzlary bilen” (По следам древне Хорезмской цивилизации) diýen işinde maglumatlar bar. Şol çeşmeleriň şeýle-de öz meýdan – barlag işlerimizň, türkmen geologlarynyň çap edilen edebiýat maglumatlarynyň esasynda Ödekgalanyň gurulan wagtynyň hem onuň ýerleşýän ýeriniň anyklanmagyna ýardam berjek pikirlerimizi beýan etjek köpler üçin gyzykly bolar tamamyz bar.

Ödekgala baradaky söhbede başlamankak “Ödek” sözüniň türkmen dilinde aňladýan many-mazmunlaryny seljereliň! Ozaly bilen bu sözi “ööt” uzyn çekilip aýdylýan “ö” harpy bilen aýytsak, at emele getiriji söz görnüşinde alsak, jandarlaryň (şol sanda adamlaryň hem) iýmiti bedene düşeninden soň, ony aşgazana eretmäge zerurçylyk bölüp çykarýan beden agzasy görnüşinde (at görnüşinde) kabul etmek bolýar. Öt haltasy diýilýän beden agzasynyň önümi. At görnüşinde bu söz ulanylanda “t” harpyndan soň goşulma

goşulanynda köplenç halatda “d” harpyna – aýyk çekimsiz öwrülýär. Meselem “ödüni ýaraýma!”, ödi syzlydy “Gurt ödi” we ş.m.

Eger-de “ö” harpyny gysga çekip aýdanymyzda “öt” ýagny işlik emele getiriji – ötmegi aňladýan söz döreýär. Söz işlik görnüşinde ulanylanynda yzyna goşulma goşulanynda “t” harpy üýtgeşsiz galýar, ýagny “d” harpyna aýyk çekimsiz öwrülmeýär. Meselem ötmek bolmaz “Gyrat Arz çäýyndan ötdi”, “Tüni derýa senden garyp ötdimi?” we ş.m. ýa-da durmuş gatnaşyklarynda günä geçmekde-de, rugsat almakda-da “ötmek” manysynda bu sözi ulanýarys. Meselem “günasini ötüpdür”, “hasyny ötäý”, “ötümini aldy” ýaly görnüşinde-de ulanylýar.

Mysallardan görnüşi ýaly – “öt” sözi türkmen dilinde şol bir görnüşde ýazylsa-da “ö” harpynyň aýdylyşy bilen baglylykda hem at hem-de işlik görnüşinde sözlemde ulanylýar eken. Şu ýerde başga-da bir pikire üns berilse oňat bolardy. “Öt” sözünüň yzyna goşulma goşulyp, at ýasalşyny seljerjek bolmaly “Ötük” ötmek manysyndaky işlik sözi ada öwrülşine mysal almak bolar “Ötük” sözi köplenç daglardaky ýollarda, ýodalarda, gaýalaryň bir-birine golaý gelip emele getiren gysbysyna ýa-da dag jynslarynyň emele getiren gädik ýerine, gaýanyň içine oýulyp deşilen ýerine, ozal salynan haýatyň-gorag diwarynyň gädilen ýa-da deşilen ýerine ötük diýilýär. Ýa-da “Gyzylödek”-tagam iýileninde agyz boşlugyndan içe ýuwdylanda iýmitiň garyn boşlugyna- aşgazana çenli geçýän ýoluny üpjün edýän beden agzasy. Bu söz iki söziň goşulmagyndan emele gelip birinji bölegi şol beden agzasynyň içege şekilli inçe görnüşde bolmagyna garamazdan reňkiniň gyzyl bolýandygyny aňlatsa, ikinji bölegi “Ödek” sözi görnüşinde bolup umumy sözleýişde ýoýulyp “Ödek” şekiline geçirilip, ulanylyşa girizilipdir. Ýagny “Gyzyl ötük” däl-de “Gyzyl ödek”, diýilipdir diýse boljak. Sypat bilen işlik birikdirilip at emele getirilipdir. Bu adyň ikinji bölegindäki “ödek” sözini işlik halysynda alsak, ötük manysyny berse-de onuň agyz boşlugyndan aşgazana ugradylýan nygmataň bedene siňdirilmegine ýardam edýän şireli suwuklyk emele getirip, ony nygmata garyp geçirilýänligi hem göz önünde tutmaly. Şu jähtden alynanynda, owkady bedene siňdirmekde aşgazana, öde, dalaga ýardamçy bolýandygy üçin diňe

iberilen zady geçirmek-ötürmek wezipesinden başga-da bişirmäge ýardamçylyk wezipesini hem göz önünde tutyp oňa “ödek” diýlen bolmagy mümkin. Bu pikiri dowam etdirsek “Ödek” sözüň başga manylary hem açylýar. “Ödek” sözüniň durmuşda wajyp ornunyň bardygynyň ýene bir mysalyny aýtmak zerur. Bu sözi türkmen ilimiz has gadymdan bári ynamdar, işbitir, ýiti akylllylygy bilen ynamy ödäp bilýän şahsyýetiň sypatyny aňlatmak manysynda-da ulanypdyr. Ýurdynyň, iliniň bähbidine uly işleri bitirmäge ukyply hemişe ynamy ödäp bilýän şahsyýetleriň ata-enesiniň dakan adynyň yzyna “Ödek” lakamynyň dakylýanlygyna öz taryhymyza ser salsak görýäris. Horezimiň in soňky Soltany Jelaletdin Meň Burnyň daýysy Demir Mälik aradan çykanyndan soň in ýakyn, wepadar begleriniň birine-de Ödek diýipdirler. Sebäbi ol beg özüniň ýiti paýhasy, giň gerimli dünýä düşünişi, tiz ugur tapmagy, dogry hem jaýdar sözläp bilişi, dogumlylygy, gerek ýerinde haýbatlylygy, zerur bolanynda gürründeşiniň pikirine goşulyp, onuň ynamyna girip bilýänligi, umuman her haldan ugur tapyp, çykgynsyzlyga ýol bermeýänligi bilen döwürdeşlerinden tapawutlanypdyr. Şol häsiýetleri üçin ony Jelaletdin gowy görüpdür, özüne golaý durmagyna şertleri döredipdir. Oňa “Ödek” diýipdir.

“Ödek ” söziniň “Adak” şeklinde alynyp onuň türki dilde “Aýak”, toponimik mazmunynda derýanyň ýa-da ternabyň (kanalyň) aýak ujydygyny aňladýanlygynyň tarapyny tutýan alymlaryň barlygyny bellemek gerek. Meselem S.P. Tolstowyň 1948-nji ýylda çap edilen «По следам древне Хорезмской цивилизации» diýen kitabynda “Adak” diýilýän at- türki söz bolup hususan aýak diýen manyny berýär topografiýada derýanyň ýa-da kanalyň aşak akymyny (aýak ujyny M.A.) aňladýar diýip belleýär [313.], soňra ol “Meniň pikirimçe Adak (“aýak-aýaguç”) ” we Terçe (Tursek M.A.)-“tirsek”-“çykgyt”) ilki başda ýerli töwerekdäki meýdanlardan tapawutlanýan ýerleriň atlandyrylyşy bolmaly. (Tersek-semaha Ustýurdyň içine çuň aralaşýan “aýlagyň” ortasynda ýerleşýän) we Adak diýilip atlandyrylan hususy şäher ady Ýangişehr bolmaly. XV-asyryň wakalaryny beýan edýän çeşmelerde welaýat atларыny şäher atlandyrmakda-da ulanylýar (diňe irki orta asyrlaryň ýazarmanlary

däl, ibn-Batutyň hem Ürgenç şäherini “Horezm şäheri” diýip atlandyranlygyny ýatladýaryn) diýip ýerli ýer-ýurt, şäher atlarynyň ýazgylarda getirilişinde tertip bozulýanlygyna ünsi çekýär. [314.]

Bizi gyzyklandyryan “Ödek” (“Adak”) sözünüň şäher-gala ady bolanlygy S.P. Tolstowyň işinde görýäris. S.P. Tolstow ýokarda getirilen sözlerinde Adak galanyň hususy adynyň Ýangişehir bolmalydygyny nygtaýar. Şol sözlemde ýokarrakda “Ak Kala-Adak, gönüburçly, daşyndan garym çekilen we diwarlary örän oňat çaklanan 24*24x6 sm. çig kerpiçden, pahsa (fundamentiň) dyrnagynyň üstinden örülen, bir-birine golaý ýerleşen diňleri bolan, iki derejede gurulan okatarly gala” diýip ýazýar. Bu ýerde S.P. Tolstow “Ak galany” “Adak gala” diýip ýazýar. Ak galanyň ýerleşýän ýerini “Ak gala ýa-da Akja-gala Guryja uzýakyň köne hanasynyň golaýynda Bütendagynyň günorta-gündogar çüňkiniň eteginde Sary gamyş kölüniň gadymy kenarynda ýerleşýär” diýip (313-nji sah.). Emma ol Ak galanyň (Akja galanyň) ýerleşýän ýeri Bitendagynyň golaýynda takmynan 60-65 m. gipsometrik derejede beýikräk ýerde ahyryn. Taryhy maglumatlarda Ödekgala kölüň kenarynda gurulan bolup, onuň galasynyň we beýleki ymaratlarynyň şekilleri kölüň suwunda düşüp, täsin görnüşindäki suraty döredipdir. Aý-aýdyň gijelerde kölüň ýüzünde galanyň ymaratlarynyň şekilleri asmandan inip ýere ýetmän saklanan görnüşi döredip görenleri haýran galdyrypdyr. Ödek, Ödekgala barada W.W. Bartoldyň saýlanan eserleriniň III-nji tomunyň 67-69, 78, 87, 175, 176, 250, 251, 324-nji, VIII-nji tomunyň 127, 129, 130, 146-njy sahypalarynda matlumatlar getirilýär. Bularyň ikisinde-de Ödek sözi “Adak” görnüşinde getirilip geografik at, adalga hökmünde berilýär. Şol eseriň III-nji tomunda etniki at görnüşinde “Adakly (adak) 68, 75, 78, 251-nji” adakly hyrýr görnüşinde 77, 80-nji sahypalarda maglumatlara duşmak bolýar. Meselem W.W. Bartoldyň saýlan eseriniň III-nji jiltiniň 67-nji sahypasynda 1460-njy ýylda Astrabadyň hany Hüseyiniň, Soltan Abu Seýitden gaçyp, ilki Ogurçy ýurdyna soňra Ödek (Adak) ýerlerine baranlygy barada maglumatlar bar. Şonda onuň 7 (ýedi) günden soň Amyderýa ýetip, gämilerde derýadan geçenligi barada maglumatlar. 1461-nji ýylda onuň ýene-de Astrabatdan demirgazyňa gaçandygy,

deňiziň galanlygyndan we toýunly topragyň bolmagyndan kynçylyk çekendigi, Amyderýadan geçeninden 3-4 günden soň Ödege (Adaka) baradandygy baradaky maglumaty Hondemire salgylanmak bilen ýazýar.

Şol jiltiň 68-nji sahypasynda Bartold Ödek (Adak) diýen adyň gelip çykyşy, manysy we türki dildäki başga söz bolaýmagynyň mümkindigi barada ýazýar. “Adak ady bolup bilse türki dildäki (köne görnüşinde) adak, ýa-da aýak – «hora» bolmaly, bu sözüň derýalara degişlilikde ulanylynynda derýa aýagy (“низовье” – “устье”) bolmagy ähtimal. Hondemir bu ady ilkinji nobatda tutuş Uzboýyň boýlaryny aňladýandygyny, ikinjiden Uzboýyň çep kenaryndaky ýerleri aňladýan manyda ulanýar. Abulgazynyň sözlerine görä (адакли) ödekli ady Uzboýyň ýokarky böleginiň ugrunda ýaşaýan türkmen taýpasynyň adyny aňladýar”. Şol ýerde Ödek (Adak) Wezir (häzirki Döwkesen) galadan günorta-da ýerleşýän berkidilen gala bolup, ony ilkinji gezek Şeýbany hanyň ýaragly hüjüm netijesinde alandygy barada maglumatlar hem bar. Ödek jülgesi ýa-da ýaýlasy hem-de ödekli ili barada şol jiltiň 78-nji sahypasynda agzalyp geçilýär. Şol kitabyň 75-nji sahypasynda Ödek (Adak) Wezirden (galadan) Astrabada gidilýän ýolda ýerleşýär diýen maglumat berilýär. 1486-njy ýylda Şeýbanynyň Ödek galany alanyndaky waspnamada (sygyr görnüşli) bu galanyň haýsydyr bir deňiziň ýa-da uly kölüň Gara deňiziň kenarynda ýerleşýändigini, gök deňiziň asmana meňzeş bolup Ödegiň onuň içinde täze dogan aý ýalydygy, oňa baryan inçejik ýodanyň gür jeňňelligiň içinden geçýänligi wasp edilipdir. “Eger-de Ödek hakykatdan hem uly suw aýtymynyň golaýynda ýerleşýän bolsa, onda Uzboýyň Sarygamyş çöketliginden çykýan ýerinden gözlemek mümkin däl”, diýip Bartold ýazypdyr.

S.P.Tolstow [1948 312 - 313 s] öz işinde bu galanyň ýerleşýän ýeriniň biten (Büten) dagyň günorta-gündogar çüňkiniň eteginde, Guruja-uzýak derýa golunyň kenarynda, gadymy Sarygamyş kölüniň kenaryna golaý ýerde bolaýmagy mümkin diýipdir. Ol Ödek galanyň häzirki wagtda habarlary saklanyp galan Ak-galanyň ýa-da Akja-galanyň bolmagynyň mümkindigini ýazýar. Şu ýerde biziň salgylanýan alymlarymyzyň Ödekgalany Şeýbany

hanyň basyp alan ýylyny berişlerinde dürliligiň bardygyny W.W.Bartoldyň ol senäni 1486-njy S.P.Tolstowyň 1488-nji ýyl diýip getirýändiglerini hem aýtmak gerek. Ýöne ikisi-de Ödekgalanyň Gara deňiziň kenarynda ýerleşýändigini baradaky maglumaty salgylanmaklary, hakykatdan hem Sarygamyş kölüniň günortagündogar kenarynda galanyň bolandygynyň jedelsiz hakykatdygyna şaýatlyk edýär. S.P.Tolstowyň “Ödekgalany Bütendagyň günortagündogar çetinde Guruja uzyakyň (Kurudja uzýak) kenarynda göresi gelmegi” hakykatdan daşlaşýar. Alym şu görkezýän ýerini “Sarygamyşyň gadymy kenarynyň golaýynda” diýmegi hem ýerli gipsometrik derejelere seljeriş berileninde hakykatdan daşlaşýar. Sebäbi Sarygamyşdan başlanýan Uzboý umuman derejesinden 50 metr (beýiklikdäki) ýokardaky gipsometrik derejeleriň arasyndan akyppdyr. Bütew baýyryň etegindäki gipsometrik dereje + 60 metrden ýokary, ondan takmynan 30 km. Günbatarda 55-54 metr. Kenara çenli 30 km. (1 günlük diýeli kerwen menzili) aralyk bolsa gadymy kenaryň golaýynda bolup bilmeýär. Şonuň üçin hem Akja galanyň uly ýumrulan galyndylary Ödekgala deňişi bolup bilmeýär. Akjagala Derýalyk akar hanasynyň ugrundaky iň soňky gala bolsa-da Wezirgaladan Horasana gidileninde iň soňky däl. Sebäbi “Adak” diýip alynan söz eger-de “Aýak” bolan bolsa rus dilinde-de ýoýman “aýak” diýilmegine mümkinçilik bar. “Ädek” ýagny “ätmek” diýilen türki sözden “Adak” ýasamak aňsat bolsa-da “Ädek” diýilmegi üçin onuň derýanyň bir boýundan beýleki tarapyna geçýän bölegi bolmasa, ýagny iki tarapa-da ädip durmasa, oňa “ädik” diýmez diler. Taryhy çeşmelerde arap elipbiýinde yazylan hatdaky söz “I” den (elifden) başlanyp ýazylýar. Sowady usulda (astyn-üstün, otur goýulman) yazylan bolsa şol ady yazylan ýerlere belet bolmadyk, ýerli dili bilmeýän ýa-da gowşak bilýän adam elbet-de ony “A” harpynyň berýan seslerine laýyk okar. Şonuň üçinem rus alymlary Bartoldyň hem-de Tolstowyň “Ödek” sözünüň deregine “Adak” sözünü ulanmaklaryndaky göýberilen ýalňyşlaryna düşünmek kyn däl.

Bu pikiriň dogrydygyny, şeýlelikde “Adak” – Ödekgalanyň Bütendag beýikliginiň günorta-gündogaryndaky, ýagny

Sarygamyşdan gündogardaky Ak ýa-da Akja gala däl-de öz başyna, aýratyn gala bolmalydygy aýdyňlaşýar. Muňa biz Bartoldyň saýlanan eserleriniň III-nji tomunyň 250-nji sahypasynda berilýän maglumata ünüs bersek has hem anyk göz ýetirýäris.

Ýagny 1460-njy ýylda Astrabadyň hany Huseýin Baýkara Ahmet şanyň goşun çekip gelyändigini eşideninden soň Hazaryň günorta gündogar kenarlaryny taşlap, demirgazyga gaçýar. Ol Uzboý derýasyndan 2 (iki) gezek geçip Ödekgala gelyändigini, soňra ondan demirgazyk gündogarda ýerleşýän Wezir galasyna barandygy barada maglumatlar bar. Şol kitabyň 251-nji sahypasynda Wezir galadan günbatardaky ýerlere tä Balkan degresine Uzboýyň ýakasyna “Ödek” diýilendigi Uzboýyň sag kenaryndaky köplenç çarwadarçylyk bilen meşgullanýan ilata bolsa “Ödek ili” diýilýändigini barada maglumatlar bar. Ödek ili barada Bartoldyň saýlanan eserlerinden başga-da Tolstowyň işlerinde-de maglumatlary görmek bolýar.

Biziň pikirimizçe häzirki Sarygamyş kölüniň günortasyndaky Gorgangyr bilen Düşeklideş belent ýörişleriniň arasyndan gadymy Uzboý özüne ýol ýasap Hazar deňzine tarap akypdyr. Ödekgala şäheri bolsa Gorgangyr belentliginiň gündogar, günorta-gündogaryndaky seňrikde gurulypdyr. Şol seňrik bilen Gorgangyryň arasyndaky günorta tarapa inçelip gaýdýan çöketlik Sarygamyş kölüniň aýlagy görnüşinde bolup, onuň iň günorta çüňkinden takmynan 40-45 metrlik gipsometrik derejesinden suw akypdyr we Uzboýy emele getiripdir. Häzirki wagtda Gorgangyryň günorta-gündogar taraplary we onuň garşysyndaky (gündogaryndaky) tekiz belentlik ýerler gum syrgynynyň aşagynda galypdyrlar. Ödekgalanyň çäklerini daş töweregi bilen gum basan bolmagy ähtimal. Şu ýerlerde toýun-toýunsow örtüklü ýerleriň üstüne gyran çäge eol çökündileriniň galyňlygy 12-15 metrden 20-24 metre çenli ýetýär. Gorgangyryň hem köp bölegini gum basypdyr. Biziň bu pikirimize meňzeş netijäni Türkmenistanyň çetwertik döwürde deňişli geologiýasyny öwrenen alym Geldi Berdiýewiň işlerinde-de görmek bolýar.

Hormatly Prezidentimiz Magtymguly adyndaky TDU-mizde arheologiýa hünäri boýunça talyplary okatmakda ýollary açanynda, elbetde biziň ýurdumyzda bu ugurdan öwrenilmeli zatlaryň ön

köpdigini göz önünde tutandyr. Ata Watanymyzyň geografiýasyny-tebigatyny, taryhyny öwrenmek, bilmek ählimiz üçin wajyp meseleleriň biridir.

V. Toponimika we geçmişdäki landşaftlaryň häsiýetleri

Türkmenistanyň baý medeni mirasy türkmen milli medeniýetiniň umumy dünýä medeniýetine gatylyp garylmagynyň hakyky ýoluny kesgitlemäge kömek berýär.

Orta asyr Abiwerd şäher diýip atlandyryp, ol girişden, üç bölümden, jemleme we tekliplerden hem-de peýdalanylan edebiýatlaryň sanawyndan ybarat.

Abiwerd şäheri türkmen taryhynyň Gorkut ata eýýamynda diýilip atlandyrylýar. Bu bölümde esasan araplaryň gelmegi yslam diniň ýaýramagy bilen bolup geçen wakalar barada aýdylýar.

Abiwerd şäheri Beýik Seljuk türkmenleriniň döwletiniň möhüm şäherleriniň biridir diýip atlandyrylýar. Munda adyndan belli bolşy ýaly türkmen taryhynyň iň gülläp ösen döwri, beýik döwletleri guran döwründäki Abiwerdiň ýagdaýy barada gürrüň edilýär.

Ýyllyk işimiň üçinji bölümi Abiwerd şäheriniň binagärçilik ýadygärlikleri. Ýagny şol ýerdäki Peştag Sandykly baba mawzoleýi barada gürrüň açmaklygy göz önüne tutdum.

Häzirki wagtda Kaka şäherçesine baranyňda, orta asyr Abiwerd hasaplanýan uly şäheriň, Peştagyň harabaçylygy göze ilýär. Onuň meýdany 42 gektardan gowrakdyr. Erk galasy şäheriň demirgazyk-gündogar diwarynda ýerleşýär we 10,5 gektar meýdany tutýar. Toponomika nukdaýnazardan Abiwerd şäheriniň ady iki: ab (suw) we werd (gaçy) sözlerinden durupdyr.

Türkmenistanyň arheologik ýadygärliklerini we Abiwerdiň orta asyr ýadygärliklerini öwrenmeklik XIX asyryň II ýarymyndan başlanýar. Abiwerdiň gadymy ýadygärliklerine ilkinji üns beren N.G. Peturşewiç bolupdyr. XIX asyryň 70-nji ýylyň ahyrynda ol Ahalteke we Etek oazislerinde topografik barlaglar geçripdir.

N.G.Petruşewiç ýol ugruna ýenede iki sany ýadygärligi aýlanypdyr. Abiwerd we Peştag 1881-nji Etek oazisinde inžener topograf P.M. Lessar bolupdyr. Ol oazisiniň ýol ýatlamalarynda Babadurmaz we Kakanyň arasynda ýerleşen birnäçe harabaçylyklary aýdyp geçýär. Şonda ol Peştaga aýlanmak bilen Abiwerd şäherini ilkinji bolup orta asyr şäherine degişli edipdir.

1902-nji ýylda arheologiýany söýüjileriň Zakaspi kružogynyň teklipl etmegi bilen hudožnik K.S. Mişin Abu Seýidiň mawzoleyini we Mähnedäki derwüşleriň ýaşayan jaýynyň suratlaryny çekipdir. 1925-nji ýylda TSSR-ň sebit öwreniş muzeýinde arheologiki kružok döredilýär. Onuň agzalary sebiti we Abiwerdiň bir bölegini öwrenip başlaýarlar. Etrabyň arheologiki öwrenişinde wajyp wakalaryň biri gündogarşynas A.A. Semýonywyň ýolbaşçylygyndaky 1928-1929-nji ýyllarda türkmenkult we Sredazkowstaris tarapyndan döredilen Haweran ekspedisiýadyr. Birinji Haweran ekspedisiýasy 1928-nji ýylyň Sentýabr we Oktýabr aýynyň dowamynda Abiwerdiň günbatar etraplaryndaky ýadygärlikleri öwrenip, ýagny Kakadan Artyk stansiýasyna çenli ekspedisiýasy umumy aýdanynda 12 sany ýadygärligi öwrenýär. Ekspedisiýanyň maglumatlary OADU-nyň işleriniň ýörite sanynda neşir edildi. Köne Abiwerd we Peştag şäherçesiniň harabaçylygyna aýratyn üns beripdir. Barlaglarda Peştagyň çäklerinde ýerleşen gadymky gurluşyklaryň galyndylaryny surata düşürpdir. 1929-nji ýylda ikinji Haweran ekspedisiýasy döredilýär. Ol esasan Abiwerdiň günorta-gündogar bölegini ýagny Duşak we Mäne-Çäçe ýerlerini öwrenýär.

1946-njy ýylda ekspedisiýanyň ýolbaşçysy A.S. Semýonow barlaglaryň netijesi barada makala neşir edýär. 1947-nji ýylda Abiwerdi GTAKE-niň otrýadynyň biri öwrenýär. Olar irki orta asyrlardan barlap tä XIX asyra çenli Abiwertde ýaşayşyň bolandygyny anykladylar.

Abiwerdiň taryhy we geografik eserlerinde Bawerd, Abawerd, Part, Powart hökmünde ýatlanýar.

Arap basybaljylar döwründe Abiwerdi Bahmane atly hökümdar dolandyrypdyr, we onuň Abiwerdiň şasy tituly bolupdyr. Şol barada Al-Biruni şeýle ýazýar, araplaryň dikmesi Abdullah ibn

Hazim şäheriň araplara 400müň dirhem pul tölemegini gazanypdyr. Orta asyr aw-torlardan başga biri, ýagny at-Tabary Nişapur, Nusaý, Sarhs we Merw bilen Abiwerdiňde şol bir ýylda ýagny 651-nji ýylda araplar tarapyndan eýelelendigini belleýär.

Omeýadlaryň dolandyran döwründe Abiwerdiň ýaşajylary, Horasanyň başga ýaşajylary ýaly hökümdardan närazy bolupdyrlar. 727-nji ýylda Merwiň Sapidang dýen ýerinde Abu Müslim Horasanda gozgalaň turuzýar we Musa Ibn Kaaby Abiwerde iberýär. Abu Müslim ýazan hatynda Abiwerdiň ýaşajylaryny gara eşik geýmäge çagyrypdyr we şonda Abiwerdiň hemme ilaty gara eşik geýmäge başlapdyrlar.

755-nji ýylda Mansur Abasy aldow bilen Bagdatda Abu Müslümi öldüripdir. Abasidleriň tarapdarlaram omeýatlar ýaly ýaşajylaryny tapypdyrlar. Şonuň üçin absidleriň zulumyna garşy çykyşlar başlanypdyrlar. Adamlar Abu Müslimiň 12 egindeşleriniň biri bolup, Abiwerdiň ýanynda Nasr Saýýar bilen urşa taýarlanýardy. Ol gyşyň ahryna çenli garaşyp, ýazda Nasryň üstüne ýörüş edip ony yzyna çekilmäge mejbur edipdir.

Abu Husaýb ibn Abdylah Nusaýly 799-njy ýylda abbsidlere garşy hereket edipdir. Ol üç ýyllap Abiwerdi, Nusaýy, Nişapury dolandyryp, Merwi gabapdyr. Emma ol abbasidleriň güýjüne garändir we Sarhsa çekilipdir. Iň soňunda 802-nji ýylda Aly ibn Isa Horasandan halyfýň köşküne uly baýlyklar äkidipdir we Abu Husaýb bilen söweşipdir. Söweş wagtynda Abu Husaýb öldürilýär we Aly ibn Isa onuň aýalyny we çagalaryny ýesirlige alypdyr.

Fuzaýyl ibn Aýýar beýik adamlaryň biri 722-nji ýylda Samarkantda dogulyp, Abiwertde önüp ösýär. Kämillik ýaşyna ýetenden soň ol Mekgä gidip, uzak wagtyň dowamynda Mekgedäki metjidiň şyhy we hadysalary aýdyjy adam bolýar. Ol 802-nji ýylda ölýär. 826-njy ýylda bolsa araplar Abiwerdiň ýaşajylaryndan 700 müň dirhem hyraj salgydyny talap edipdirler.

IX asyryň başlarynda Abiwerd tahiriler döwletiniň düzümine giripdir, we soňky ýyllarda dinastiýalaryň çalşmagy bilen Saffarileriň, Samanileriň soňra Gazniwileriň düzümine giripdir. Şol wagtlar Abiwerd orta osüşdäki etraplanyň biri hasaplanypdyr. Al-

Istahri şeýle ýazypdyr: Iri okruglar Nişapur, Merw, Hyrat we Balh, Horasanda başga okruglar hem bar. Kuhistan, Tus, Nusaý, Abiwerd, Sarahs, Isfazar.

Ibn Hordadbeğiň habar bermegine görä 926-927-nji ýyllarda Abiwerdiň Tahirileriň gaznasyna 700-mün dirhem töläpdir.

Abiwerde geçirilen arheologiki barlaglar hem taryhy çeşmelerdäki habarlary tassyklaýar. Şäheriň töwereginde suwaryş kanallaryň ulgamy saklanyp galypdyr, edil şäheriň özünde bolsa, suw geçiriji desgalaryň, toýundan edilen turbalaryň yzy tapyldy. Bu bolsa şäheriň ýokary derejede hemme zadynyň ýerbe-ýer bolanlygyna şaýatlyk edýär. Şäheriň demirgazyk-günbatar böleginde berk diwarlar bilen 20 sany beýik minaraly şäher häkimýetiniň galasy ýerleşipdir.

“Beýik ýüpek ýolunyň” ugrunda ýerleşen Abiwerde uzak-ýakyn ölkelerden Horezimden, Margiýanadan, Dehistandan, Hindistandan ýükli kerwenler gelipdir, söwda-satyk, alyş-çalyş işleri ýola goýupdyrlar. Syýasy hem-de ykdysady taýdan galkynan Abiwertde ylmy, medeniýet we sungat kämilleşip, uly ösüşlere eýe bolupdyr. Bu ýerde ösüp ýetişen ylymdar adamlar, atly ussalar, harby ýolbaşçylar, sazandalar, şahyrlar öçmejek yz galdyrypdyrlar.

Abiwerdiň Gorkut ata eýýamyna degişli maglumatlar arap taryhçylary al-Belazuriň we at-Tabariň işlerinde berilýär. Al-Belazuri (-892ý) taryhçy hökmünde ygtybarly we dogruçyl awtorlaryň biri hasaplanýar. Onuň “Kitab futuh al-buldan” diýen işinde araplar tarapyndan Abiwerdiň basylyp alynmagy barada ýazylýar, we bu şäher söweşsiz araplara boýun bolandygyny we 4 mün dirhem salgyt salandygyny barada maglumat bar.

At-Tabiriň (830-923ýý) “Taryh az Rasulwa-mülk” diýen işinde Abiwerdiň ýaşajylarynyň Merwdäki Nizak Tahanyň gozgalaň basyp ýatylmaklyga gatnaşanlyklary barada maglumat bar. Ýene-de Abiwerd barada maglumat Abu Müslimiň gozgalaňy bilen baglansylykly ýatlanylýar, sebäbi soňabaka Abiwerd onuň direg ýerleriniň birine öwrülýär.

Abiwerdiň taryhy we ykdysady geografiýasy barada maglumatlar IX asryň II ýarymy we X asyryň başlaryna çenli bolan döwürde Al-Ýakubyň, Ibn Hordadbeğiň we al-Istahriň işlerinde

aýdylýar. Al-Ýakuby arap taryhçysy we geografiýa, ol öz “Kitab al-buldan” diýen işini köp ýyllaryň dowamyndaky syýahatynda ýazypdyr. Ol Abiwerd barada geografik we taryhy etnologik maglumatlar berýär. Arap geografiýa Ibn Hordadbeğiň (820-912ýý) “Kitab al-masalyk wamalalyk” diýen işi esasan döwlet resminamalary we ýerli emeldarlaryň ýazan hatlaryndan düzülen häsiýeti boýunça onuň işi geografik taýdan düzülişi barada ýazylypdyr. Onda Abiwerdiň Tahirilere (926-927ýý.) töläň salgydyň möçberi barada aýdylýar. Al-Istahri “Kitab al-masalyk bal-mamalyk” atly işinde özünden öňki awtorlaryň işinden peýdalanylypdyr. Ol obalaryň şäherleriň arasyny dogry beýan edýär. Abiwerd barada X asyryň II ýarymynda degişli arap taryhçysy we geografçysy al-Makdisi “Ahsah at-takasim fi marifat al-akalim” atly işinde Abiwerdi doly suratlandyrýar. Aýratyn taryhy geografik maglumatlar Abiwerd barada awtory belli bolmadyk “Hududa-al-älem” diýen işinde aýdylýar.

Soňky ýüzýyllyklaryň dowamynda Abiwerdiň ykdysadyýeti ýokary galyp başlapdyr. X asyryň ahyrynda Buhara emiri Nuh Mansur Abiwerdi Horezimiň günorta bölegine eýeçilik edýän Horezmşah Abu-Abdallaha beripdir. Emma birinji başda Abiwerdi almandyr. Sebäbi muňa garşy Horasanyň dikmesi Abu Ali Simruji garşy çykypdyr. Abiwerd birnäçe gezek Samanileriň hökümdary al-Muntasiriň eline geçipdir. Al-Muntasir 1001-nji ýylda birinji gezek Abiwerde gelip onuň ýaşajylaryndan salgyt ýygnapdyr, ýöne Buharada Garahanlylardan ýeňilip galan goşuny bilen Horasana çekilmäge mejbur bolupdyr.

1004-nji ýylda ikinji gezek Abiwerdi we Nusaýy eýeleýär. Onuň bu ýerde ornaşmaga bolan synanşygy şowsyz gutarýar. Aňyrdan gelýän Horezmşahlaryň goşuny ony derwi-dagyn edýär. Ol şäheri taşlap gidýär. Başda Sarhsa tarap çekilip soňra Mawerennahra ugrarýar.

1017-nji ýylda Mahmydyň Horezma ýörüşini netijesinde Abiwerd Horasanyň başga ýerleri Gaznawy döwletiniň düzümine giripdir. XI asyryň I ýarymynda demirgazyk Horasanda wajyp syýasy wakalar bolup geçipdir. Olar Mawerennahrdan Horasana süýşüp

gelyän Seljuk türkmenleri bilen baglansyklydyr. Abiwerd Nusaý bilen bilelikde we Sarahs Seljuklarynyň şöhrat gazanan ýerleriniň biri bolupdyr.

Gardiziň habar bermegine görä Mahmyt Gaznawyň rugsadyny alyp 4 müňe golaý Seljuk türkmen maşgalalary 1025-nji ýylda Horasana gelipdirler. Olar Sarahsyň, Farabyň we Bawerdiň çöllüginde düşläpdirler. Bu ýerde olara öri meýdanlary berlip, Soltana tölemeli salgytlary hem bellendir. Bu salgytlaryň möçberi adaty bolman iki esse köp bolupdyr. Agyr salgytlar we emeldarlaryň eden etdiliği Seljuklaryň Gaznawylara garşy çykyş etmegine getripdir. Gardiziň ýazmagyna görä Nusaýyň, Bawerdiň we Farabyň adamlary Soltan köşgüne gelip Seljuklaryň edýän talaňçylygy barada aýdypdyrlar. Soltan Mahmyt Seljuklara garşy topar ugradypdyr.

1028-nji ýylda häzirki Serdar şäheriniň golaýyndaky söweşde Seljuklar ýenilip Dehistana we Balh daglaryna gidipdirler. Taryhy çeşmelerde Seljuklaryň nähili yzlaryna gaýdyp gelendikleri barada maglumat ýok. mümkin olara Soltan Mahmydyň ogly Masud olaryň Gaznadaky tagty eýelemekligi kömek edenligi üçin öňki öri meýdanlaryny beripdir. 1031-nji ýylda Sarahsyň we Bawerdiň ýaşajylary Seljuk türkmenlerini ýamanlap başlapdyrlar. Olaryň garşysyna iberilen Abu Sadyň ýolbaşçylygyndaky soltan goşuny olary derbi dagyn edipdir we ýene Seljuklary Balkana tarap süýşmäge mejbur bolupdyr. Edil şunuň ýaly wakalar 1034-nji ýylda hem bolup geçipdir. Bu gezek aýgytly söweş Sarahsyň ýanynda bolupdyr we türkmenleriň günbatara süýşmeklikleri bilen gutarypdyr.

Seljuklar köp ýenilmeklerine seretmezden Nusaýyň we Abiwerdiň ýanyndaky baý öri meýdanlary yzyna gaýtaryp almak meýillerinden el çekmändirler. Bu bolsa Soltan goşunlary bilen täzedan çaknyşmagyna getiripdir. 1035-nji ýylda Nusaýyň ýanynda söweş bolýar. Onda Seljuklar Gaznawy toparyna ýolbaşçy eden Begdogdyny derbi-dagyn etmeklik başardýar. Bu ýenişden soň Soltan Seljuk türkmenlerine dehistany, Nusaýy we Faraby bermäge mejbur bolupdyr.

Seljuklar Masuda demirgazyk Horasanyň ýene-de birnäçe şäherlerini bermeklerini haýyş edipdirler. Seljuk türkmenleriň ilçileri

tarapyndan Gaznawy weziri Hoja Ahmet Abbas Samada berlen hatda şeýle diýilýär: “Bize berlen welaýat, biziň adamlarymyz üçin dar.” Beýik wezir Hoja meseläni öwrenip hökümdardan sorap çölün serhedine ýerleşen Merw, Sarhs, Bawerd şäherlerini bermekligini sorapdyr. Ýöne Soltan bu haýyşy kanagatlandyrmadyr.

1038-nji ýylda Abiwerd Gaznawy goşuny tarapyndan talanýar. Oňa sebäp Soltan Masud Bawerdiň ýaşajjylary galany seljuklara berenlikleri we olar bilen dostukly gatnaşyklary saklandyklary barada maglumat ýetipdir. Şol wagt Masut goşun ýyganap Bawerde tarap ýörüş edipdir. Ondan daşary Seljuklar bilen Gaznawylaryň arasyndaky dartgynly syýasy wakalar bilen baglanyşykda Abiwerde ýa-ha Togrul begiň ýa-da Masut Gaznawynyň düşän şäheri hökmünde ýatlanýar.

Gaznawylara Seljuklaryň demirgazyk Horasanda ösüp gelýän güýjüne garşy durmak kynlaşypdyr. 1039-njy ýylda Daňdanakan söweşinde Seljuk türkmenler Gaznawylaryň üstünden ýeňiş gazanýarlar. Onuň netijesinde Horasanda Gaznawylaryň hökümdarlygy dargaýar we Abiwerd Seljuk döwletiniň düzümine girýär. Abiwerdiň X-XI asyrdaky syýasy hem-de ykdysady ýagdaýy hakyndaky maglumatlara arap taryhçylary Ibn al-Asriniň, Al-Utbiniň we käbir beýleki awtorlaryň işlerinde duş gelmek bolýar. Hakykatdanam mongol basybalyşlaryna çenli bolan döwürde Abiwerdiň gülläp ösmegine ýardam edýän amatly tebigy we sosial şertler ýüze çykyrýdyr. Köpetdagiň eteginde mes toprakly, bol suwly giň meýdanly halkara söwda ýolunyň çatrygynda ýerleşen köp ilatly merkez bolan Abiwerd parahatçylykly gatnaşklar zamanasynda ösüp örnäpdir. Emma soňky döwürde ýagny XII asyryň ortalarynda Abiwerdiň ýaşajjylary uly betbagtçylyga sezewar bolupdyrlar. Bu wakalar barada Muhammet Meýhene şeýle ýazýar: Birnäçe wagtlap adamlar Meýhenedäki şyhyň mazaryna zyýarat edip bilmändirler. Adamlar Meýhenäň 1 farsahuzaklykda ýerleşen Sarkala diýen ýerde zyýarat edip gidipdirler.

Oguzlar Mehenede 115 adam öldüripdirler, ondan daşary 2-3 aýyň içinde olaryň ýörüşlerinden soň açlykdan, ýarawsyzlykdan soň iki esse adam ölüpdir. Birnäçe wagtlap şäherde ýaşajjy bolmandyr.

Ýene näçe ýyldan soň adamlar şäheriň bir bölegini dikeldip onuň bir böleginde ýaşap başlapdyrlar. Ýazuw çeşmelerde Abiwerdiň başga ýerleri barda maglumat ýok. Ýöne olaram ýokardaky agzalyp geçilen wakalara sezewar bolmagy mümkin. 1157-nji ýylda Soltan Sanjar ölýär. Onuň mirasdüşeri Garahanly Mahmyt ibn Muhammet hasaplanypdyr. Emma ýurduň eýeleri hökmünde Oguzlar bolupdyr. Şol kyn döwürde Abiwerd Soltan Sanjar memlûgynyň eýeçiligine düşýär Abiwerdiň ýaşajylary köp wagtyň dowamynda talaňçylyklardan we zulum salmadan açylyp bilmändirler. Bu barada mongol basybalyslardan öň peýda bolan Ýakut şeýle ýazýar: “Abiwerd, Horasandaky Sarhs we Nusaýyň arasyndaky ýerleşen şäher, onda ölüm ýitim, ýarawsyzlyk, zäherlenen suwlardan doly” pese düşüşlik barada tapylan arheologik maglumatlar şaýatlyk edýär. 1221-nji ýylda Abiwerd Tulaýyň ýolbaşçylygyndaky mongol goşunlary tarapyndan basylyp alynýar. Ýurt talanyp, boşadylýar. 47 obanyň 27-si, doly taşlanyp gaýdylýar. Galan obalaryň ýaşajylary ep-esli azalýar.

Umuman aýdanymyzda IX-XIII asyryda şäher gülläp ösenligi barada tapylan kûýze önümleriniň bölekleri, gap-gaçlar şaýatlyk edýär. Şäheriň günorta-gündogar we demirgazyk günbatardaky hünärmentçiler kwartalynda demir erginleriniň galyndylary we demir magdan bölekleri häli-şindi duş gelyär. Şäher galasynyň içinde Erkgala ýakyn ýerde metaldan, misden, bürünçden we demirden ýasalan şaý-sepler, düwmeler, at esbaplary, üzeňni häli-şindi duş gelyär. Bular bolsa ol ýerde demirçi, kümüşçi ussalaryň ýaşandyklary barada pikir ýöretmäge mümkinçilik berýär. Şäherde suw saklaýan oýlaryň we howuzlaryň birnäçesiniň bolandygyna göz ýetirildi. Kûýze önümleriň gap-gaçlaryň dürli metallardan ýasalan zatlaryň köplügi, şeýle hem şol zamanyň pullarynyň tapylmagy şäheriň uly senetçilik söwda yeriniň biri bolandygy güwä geçýär. Abiwerd şäheriniň ösüşine geografiýa taýdan amatly ýerde ýerleşendigi oňaly täsir edipdir. Sebäbi şäher günorta we demirgazyk Horasanyň serhedinde ýerleşip, Eýrandan, Arap ýurtlaryndan, Merwden we Mawerannahrdan gelip gidýän kerwen ýolunyň çatrygynda bolupdyr. Ondan başga-da Abiwerdiň demirgazyk tarapyndan oňa Garagum

çöli ýakyn bolupdyr. Garagum çölünde maldarçylyk bilen meşgullanan taýpalar goňşuçylykda ýerleşipdir. Olar Abiwerdiň bazarlaryndan hünärmentçilik harytlary alsalar, şäher bazarynda maldarçylyk önümlerini, şol sanda haly, palas, keçe we başga-da birnäçe zatlary satypdyrlar. Şol döwüriň şahyrlaryň biri Enwerini ýatlaman geçmek mümkin däl. Ol Abiwerde gurply maşgaladan doglupdyr. Şol ýerde okap, bilim alypdyr. Soň ol Tusda, Merwde, Sarhsda bilimini artdyrýar. Soltan Sanjaryň köşgünde işläp, soltanyň ýakyn maslahatçysy bolupdyr. Oňa “Şahyrlaryň şasy” diýip çuňňur hormat goýupdyrlar. Ol edebiýat äleminde Enweri Abiwerdi lakamyny bilen bellidir. Ol “Turanyň gözýaşlary” atly meşgul elegiýany miras goýup gidipdir. Şahyr 1191-nji ýyldan aradan çykypdyr.

Türkmenistan Watanmyzyň iň gadymy döwürlerden bäri taryhy geçmişinde uly yz galdyran Maşady-Missirýan, Nusaý, Merw, Sarhs, Ürgenç, Amul we beýleki meşhur şäherleriniň gaýym galalarynyň hatarynda Abiwerdiň (Bawerdiň) adyda hemişe agzalyp gelyändigini ýöne ýerden däl. Abiwerdiň ýerleşýän ýeri Kakanyň etrap merkeziniň günbatar taraplary, Köpetdagdan ýygy-ýygydan akyp gelýän sil suwlaryndan şäheri goramak üçin gaçy gurlupdyr. Şäheriň ýerli ilat tarapyndan tutulýan ady Peştagdyr. Peştag binagärçilik adalgasy boýunça metjidiň girelge tarapyndaky portaldyr.

Şol Peştag ady bilen Abiwerd şäheri bellidir. Onuň ýeke burçy diňi saklanyp galypdyr. Onuň garşysyndaky diň burçy dolulugyna ýumurlypdyr. Onuň ilki başdaky gurluş görnüşini dikeltmäge mümkinçilik ýok. Mälim zatlaryň biri bolsa şil portalyň önünde uly bolmadyk uly meýdança ýa-da howlyň bolandygy mälimdir. Jaýyň gurlyşygyna seredeniňde we onuň portaly kábä tarap bakdyrylanlygy sebäpli şol wagtlar bu jaý metjit bolup hyzmat edipdir diýip, aýtmak bolýar. Bu desga belli bir hökümdaryň buýrugy boýunça gurlandyr, sebäbi Peştagyň daýanjynyň ýüzündäki ýazuw bölejigi şaýatlyk edýär: “Beýik Soltan patyşalaryň patyşasy”. Peştagyň diwary galdyrlanda bişen kerpiçleriň arsyna berklik üçin

arassa albastr palçygy ulanylypdyr. Şol wagtlara mahsus bolan, tagta bölejikleri bilen kerpiçleriň arasyny berkidipdirler. Galan diňiň ýokary böleginde basgançaklar saklanyp galypdyr. Portalyň araçägi 10 metr, metjidiň içinde bolan derwezäň öçegi 7 metr barabar bolupdyr.

Peştagyň portaly baý we dürli reňkli suwaglar bilen suwalypdyr. Başda kerpiç bölejiklerden ybarat bolan suwag bilen suwalypdyr. Soňra suwagyň ýüzüne kiçijik ýazgyly kerpiçler düzülipdir ýa-da ýörüte dürli reňklerden ybarat şekilli bölejikleri diwaryň ýüzünde albastr bilen berkidipdirler. Käbir ýerde tekiz kerpiçleriň ýüzünde owadan şekiljikler edilipdir. Peşdag plany boýunça içki burçlary tegelenen bolmagy mümkin, portalyň gyrasy suwalman ýarym gümmez görnüşinde gurlupdyr. Daýanjyň burçlarynda tegelek edilip ýasalan kerpiçler ýerleşipdir. Daýanjyň ýüzüniň bezegi giň we inçe parallel çyzyklar bilen bezelipdir. Ondan daşary daýanjyň ýüzünde Kufi ýazgysynda ýazylan sözler ýerlesdirilipdir. A.A. Semýonowyň bellemegine görä bu ýazgy özüniň görnüşi boýunça Gaznaň ýanynda ýerleşen Soltan Masut III diňiň ýazgysyna meňzeş, ondan daşary geometrik bezegi kiçi böleklerden ybaratlygy onuň şoňa gabat gelyändigini görkezýär.

Umuman aýdanymyzda XI asyrdan bina edilen metjidiň galyndysy tä 1940-njy ýyla çenli saklanyp galypdyr. Emma bu ajaýyp taryhy ýadygärligi “Kommunizm gurjylar” geçmişiň zyýanly galyndysy hasap edip, kerpiçini peýdalanmak maksady bilen partladyp ýykypdyrlar.

Abiwerdiň günorta böleginde Sandykly Baba öwülyäsiniň mawzoleýi ýerleşipdir. Bu mawzoleý XVIII asyrdan bina edilipdir. Türkmenistanyň giçki dini binagärçilik ýadygärligi hökmünde özüne gyzyklanma döredýär, we ol özünden öňki döwürüň gurluşyk dessurlaryny saklap bilipdir. Onuň içinde mazar bar, mazaryň üstündäki gara daşda hat ýerleşdirilipdir. Hatyň ýazylşy usulyna seretseň ony XV asyra degişli etmek bolýar. Jaýyň özi barada aýdanynda ol hasam öňki döwürde gurlandy. Mawzoleý çig kerpiçden gurlupdyr, plany boýunça dörtburçly bolup, ýokarky bölegi

gümmeze çenli inçelip gidýär. Muňa seredip Abiwerd welaýatynda piramida görnüşli desgalar salnypdyr. Oňa mysal edip Goşut demir ýol duralgasynyň ýanynda ýerleşen piramida görnüşdäki ady belli bolmadyk adamyň mazary bar. Türkmenistanyň soňky döwürdäki mazarlary öz gurluşy we binagärçiligi boýunça ýönekeýligine seretmezden, özüne üns çekýär. Sebäbi bir tarapdan onda öňden bäre dowam edip gelýän ýerli dessurlaryň saklanyp galandygyny we etnografik özbolşuklaryň bardygyny görmek bolýar. Bu bolsa, bu ýerlede ýaşayan ýarym çarwa türkmen taýpalarynyň gurluşyk başarnyklary we çeperçilik taýdan ösenlikleri barada şaýatlyk edýär.

VI. Sandykly baba rowaýaty

Gürrüň berişlerine görä, bu waka XIX asyryň II ýarymynda bolup geçipdir. Hojamuhammet çopan Peştagyň (Abiwerdiň) töwereginde goýun bakýar eken. Ol bir gün ýaz aýlary galanyň etegindäki depejikleriň biriniň alkymynda goşuny ýazdyrypdyr. Çopan dowarlary oýa sürüp, özem depejigiň üstüne ýatmaga geçipdir. Ýaňy uka giden çopanyň düýşüne ak egin başly bir garry baba giripdir. Çopan garry babanyň sesini aýyl-saýyl eşdipdir. Soň “Ogul beýdip meniň üstümde ýatma-da, tur! Eliňden gelse üstümdäki gummy aýyr!” Aýdyşlaryna görä şol ýerde üç sapar yzly-yzyna şeýle oraşan düýş görüpdür. Ol oba gelip, öz ýakyn hossarlaryna bolan ýagdaýy aýdypdyr. Dogan-garyndaşlary üýşüp gelip, depejigi usullyk bilen gazypdyrlar, gummy bir ýana aýryp görseler depäniň aşagynda hakykatdanam örän üýtgeşik sandyga meňzeş nepis nagysly mazar daşy çykypdyr. Şondan soň bu mazaryň üstüne Peştagly adamlar gümmez gurupdyrlar. Öwülýäniň ady-da Sandykly baba bolup galypdyr. Oňa oba adamlary “Seýit Miregiň mazary” diýýärler. Hojamuhammet çopanyň nebereleride bu ýere müjewür bolup galyberipdirler. Mazaryň daşyndaky ýazgylaryň senesi şol ussat hudožniğiň Soltan Aly Bawerdliniň ýaşan döwürini, Şahruh mürzäniň Horasanda hökümýet eden zamanasyny, ýagny XV asyr

salgy berýär. Emma bu mazaryň kime degişlidigi barada heniz anyk maglumat ýok.

1993-nji ýylyň Aprel aýynda Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Abiwerdi taryhy we medeni goraghana diýip yglan etmeklik barada karar kabul etdi. Taryhda meşhur bolan bu şäheriň adynyň Kaka etrabyndaky taryhy medeni ýadygärlikleri gorap saklamak ylmy esasyda öwrenmek hem rejelemek işlerini ýola goýan edara, mirashana dakylmagynda-da aýratyn many bar. “Abiwerd” mirashanasy birmahalky meşhur administratiw geografik merkeziniň taryhyna we şu günki gününe degişli ylmy işleriň, ekspanatlaryň we dürli ygtybarlymaglumatlaryň merkezine öwürilipdir.

Türkmen taryhynyň Gorkut ata döwründe Abiwerd şäheri iň gülläp ösen şäherleriň biri bolupdyr. Abiwerd demirgazyk Horasanyň uly şäherleriniň biri bolup, ol Araplar basyp alanlaryndan soňky döwürlerde, ýazuw çeşmelerinde köp gezek ýatlanylýar.

Al-Makdisi Abiwerdi gysgajyk häsiýetlendiripdir. Ol Nusaýa garanynda Abiwerdi has gowy görendigini ýazýar. Onda baý bazar we topragy gurply ýer bar. Şol ýerde bazar, bazarda bolsa metjit bolupdyr diýip belleýär.

Awtory näbelli bolan “Hudud al-älem” pars geografik ýazgysynda Bawerdi (Abiwerdi) giň ekin ekilýän we sürülýän meýdan hökmünde häsiýetlendiripdir.

Orta asyryň şäheri bolan Abiwerd XV-XVIII asryň soňraky döwürlerinde medeni gatlak bilen doly örtülmegi sebäpli irki orta asyr şäheriň tipini we bolan maglumatlar bilen çäklenmeli bolýar. Hususanda şäheriň harabaçylygynda IX-XII asyrlaryň keramiki zatlary has köp duş gelýär. Tapylan dürli görnüşli zatlaryň arasynda has soňraky seneler bilen belginilen ýerli şaý-sepleri bar. Bu barada Mukaddes Ruhnamada şeýle bellenip geçilýär:

“Abiwerd şäherinde otuz-kyrk litirlik uly göwrümli humlar, galla saklanýan syrçaly humlar, beýleki azyk önümlerini saklamak üçin golçalar, kersenler, suw küzeleri ýasalypdyr. Gap-gaçlar owadan syrçalar bilen bezäp, araplaryň has irki “Kufi” hatynda ýazgylar ýazypdyrlar. Ýazgylar: “Bereketli bolsun!” “Şu gapda nahar

iýeniň iýen tagamy inine siňsin!”Şu gabyň eýesi uzak ýaşasyn!” ýaly hoşnyýetli arzuwlardan ybarat eken”.

Ýurdumyzyň iň gadymy döwürlerden bári taryhy geçmişde uly yz galdyran şäherleriň, galalaryň biri Abiwerd şäheri barada, onuň öwrenişi, taryhy, Abiwerdiň arheologok ýadygärlikleri barada hemme tarapdan öwrenmäge çalyşdym we ýazyp beýan etdim. Men bu mowzугy ýazmak bilen diýseň köp maglumatlary öwrendim. Ýöne ýene öwrenmeli zatlar köp. Men geljekde-de ýene şu mowzугyň üstünde işläp öwrenilmän galan ençeme zatlary öwrenmegi göz önünde tutýaryn.

VII. Kábir toponimleriň ilki başky döreýişleriniň taryhy döwürde özgerdilişi

Türkmen halkynyň, onuň diliniň Ýer ýüzünde iň gadymy halklaryň, dilleriň biridigini indi dünýä ykrar edýär. Türkmen dili gadymylygy ýaly-da iň baý dilleriň biridir. Türkmen dilinde diňe bir Türkmenistanyň häzirkі yerleşýän yerindäki tebigy şertleriň ýa-da tebigy agzalaryň atlary, düşündirilişi däl, eýsem gadym Oguz hanyň baran, gören yerlerindäki tebigy şertleriň hem agzalaryň düşündirişleri, atlary bar.

Türkmen dilinde fiziki-geografiýa ylmynyň gyzyklanýan, öwrenýän yer-ýurtlarynyň tebigy emele gelşi, tebigy şertleriniň aýratynlyklary barada ýörite adalgalar münherçe ýyllaryň dowamynda döräp, timarlanyp, hiç bir jähtden olara goşmaça goşup ýa-da artykmajyny tapyp, aýryp bolmaz ýaly sünnälenen şekilde biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Fiziki-geografiýa ylmyndaky öwrenilýän bag, düz, derýa, köl, deňiz, umman we beýlekiler hemmeleriň öwrenişen tebigy zatlarynyň atlary. “Olaryň atlary hemme halklaryň dillerinde-de bar ahyryn” diýilmegi mümkin. Emma Türkmenistan garaşsyzlygyny almazyndan öňki geçen 70 ýylyň içinde biziň dilimizdäki köp zatlary halkara, ýagny “internasional” ýa-da rus sözleri bilen çalşyryp ulanmak, “türkmen dili garyp bolansoň, şeýle etmäge mejbur bolýarys” diýilmegine-de öwrenişiberipdik!

Şu hili bolanynda aýdylyşy ýaly, türkmeniň “Hudaý” diýen ýeri bar eken! Türkmençe, asly türki dildäki käbir halkara derejesinde kabul edilen sözlerimizi rusçadyr öýdüp, ony türkmençä terjime etmäge synanyşyp ýörlenine-de gabat gelindi.

Meselem, gadymy türki – türkmen sözi bolan “barhan” (bargan) sözünüň “aklaň” diýlip terjime edilýänini şol 70 ýylyň soňky onýyllyklarynda türkmençe ýazylan ylmy we ylmy-populýar işlerde görmek bolýar. “Barhan” sözünüň gelip çykyşy bilen gyzyklanyp, birnäçe sözlüklere seretdik.

1988-nji ýylda Moskwada çap edilen umumy geografik atlaryň sözlüğünde “Barehan, barkhan, barkan, barehane – barhan. Barkhan по происхождению тюркское слово, означающее песчаный холм” diýen ýazgy bar (3, j. 1, 144 s.).

1973-nji ýylda Moskwada çap edilen fiziki-geografiki adalgalaryň dört dildäki (rus – iňlis – nemes – fransuz) ensiklopedik sözlüğünde-de “Barhany (týurk.)” diýen ýazgyny görmek bolýar (5, 45 s.).

Bulardan başga-da “Sowet ensiklopedik sözlüğünde”, “Rus diliniň sözlüğünde” we beýleki birnäçe kitaplarda bu sözi getirýärler, düşündirişini hem berýärler. Olaryň hem hemmesinde “barhan” sözünüň türki gelip çykyşlydygyny belleýärler. Şoňa görä-de, bu sözün türkidiği jedelsizdir. “Mugallymlar gazetinde” çap edilen “Termin birliklerini saklamak gerek” (9) atly makalamyzda bu sözün türki gelip çykyşynyň jedelsizligi mysallar arkaly teswirlenip görkezilipdi.

“Barhan” sözi häzirki zaman dünýä geografiýa ylmynda gury yerleriň içki böleklerindäki çägeli çöllüklerde duşýan, ýeliň ugruna süýşýän, göçýän çägeleri aňladýar. Türkmen – türki dilde “barýan”, “gelýän” diýen ýaly işlikler bar. “Barhan” sözi hem gadymy türkmen sözi bolan “bargan”, ýagny häzirki “barýan” sözünden – işlikden dörän atdyr. “Barhanlar – bargainlar – barýanlar” sözi rusça köplük sanda aýdylanda “barhany” diýleni bilen, ýeke iň soňky “y” goşulmanyň hatyrasyna oňa rus sözi diýip bolmaz.

Düzlüklerde, çägeli çöllüklerde, olaryň arasyndaky takyrlaryň üstünde ýeliň ugruna biri-birlerine çatlyşyp, ýele tarapy ýapgyt, yga

tarapy kert ýarym aý şekilli çäge depejikleriniň süýşüp, göçüp barýanyňy gören, köp synlan ata-babalarymyz olara “bargan çägeler” diýipdirler.

Howanyň yssy wagtlary goýunlar biri-birleriniň kölegesine kellelerini sokup, çatylan ýaly bolup, bir hatarda ýöräp barsalar, olara-da “baranlar” diýilýändigini unutmaly däliris. “Baran” sözünü hem häzirki birnäçelerimiz rusçadan türkmençä “goýun” diýip terjime edýäris. Emma ruslar “baran” sözünü türkden rusça “овца” diýip terjime edýärler. Şonuň üçin gysga çekilip aýdylýan “a” sesi bilen ulanylýan “bar” diýen söz asly türki – türkmen diliniň miwesi bolup, bir ýerden başga ýere gitmegi aňladýar (Ýazylyşy boýunça şu söze meňzeş “bar” sözündäki “a” harpyny iki dereje uzaldyp aýdylmagyndan, ýagny has çekimli aýdylmagyndan bir zadyň bardygyny habar berýän söz hem döreýänligi üçin “a” harpa üns berdik). Şol düýp sözden emele gelen tebigy hadysany, ýer üstüniň gurluşynyň şeklini aňladýan “bargan”, ýagny ýoýulyp “barhan” bolan sözi türkiden aýryp, başga dilde düşündirip bolmaýar.

Bu at ýa-da geografiýa ylmynda ulanylýan adalga “barhan” görnüşinde halkara diline biziň dilimizden, türkmen dilinden geçip ornaşandyr. Adyň manysy tebigy hadysa kybapdaşdyr. Şol kybapdaşlygy diňe türkmençe – türkçe düşündirip bolýandyr.

Birnäçe “alymlaryň” “barhan” sözünü rusçadan türkmençä terjime edip ulanýan “aklaň” sözi, aslynda, türkmen dilinde nämäni aňladýarka? Onuň “barhana” dahylly ýeri bir barmyka?

Aklaň – türkmen dilindäki iki sany düýp sözün, ýagny reňk aňladýan “ak” we häsiýet aňladýan “laň” sözleriniň goşulyşmagyndan ýasalan goşma söz. Biziň ýurdumyzda Garagumda ýaşan ata-babalarymyz bu iki sözi goşup, bir geografiki adalgany ýasapdyrlar. Bu geografiki adalga çägeli düzlükde, çöllükde dürli tebigy hadysalara ýa-da adamzadyň täsirine – antropogen täsirlere baglylykda emele gelýän ýer üstüniň bir görnüşini aňladýar. Bu goşma sözün birinji bölegindäki “ak” sözi bir zadyň reňkiniň akdygyny, ýagny beýlekilere garanda açyk reňklidigini aňladýar. Ikinji bölegi bolan “laň” bolsa, bir zadyň beýlekilerden saýlanýandygyny, beýikligini, artykmaçlygyny,

tapawutlanýandygyny aňladýar. Türkmen dilinde bu söz adam häsiýetini kesgitlemekde-de ulanylýar. Meselem, köpçülikde biri ýerliksiz köp gepläp otursa ýa-da soralmadyk ýerde beýleki adamlara gezek bermän gürlese, ol adam barada “Pylany laňnasa bolupdyr” diýýärler. Biri oturan ýerinden çalt aýak üstüne galsa, oňa-da “Ýerinden laňna galdy” diýilýär. Görşümüz ýaly, “laň”, “laňna” sözleri biziň türkmen dilimizde şu günler hem ulanylýan eken. Bu sözün manysy daş-töwerekden tapawutlanmagy aňladýar. Ony ýokarky mysallardan hem görmek bolýar.

Geografiýa ylmynda-da bu söz belli bir görnüşdäki, daş-töweregini gurşaýan beýleki ýerlerden tapawutlanýan ýer üstüni aňlatmakda ulanylýar. Ata-babalarymyz çägeli düzlüklerde gum gerşiniň beýik depesi ot-çöpsüz, ýalaňaç bolsa, oňa “aklaň” (“aklaň”) diýipdirler. Ol ot-çöp bilen örtülen gum gerşiniň garamtyl görnüşiniň mesaňa agaryp, saýlanyp duran giň depesiniň beýleki landşaftlardan – tebigy şekillerden tapawutlanýandygyny aňladypdyr.

Aklaňlaryň hemişe diýen ýaly saýlama beýik gum gerşiniň depesinde bolýanlygy çöl tebigatyndaky kanunalaýyklykdyr. Sebäbi ýerli ýeller gum giňlerini, ýapgytlaryndan sydyrdyp alan çäge zerreklerini göterip howada uçurýarlar. Gerşiň depesine gelende bolsa, gerşiň aňyrsyndaky ýel kölegesinde ýerli howa basyşynyň täsiri astynda tizligi üýtgäp (öwürüm edip), göteren çägesini dökmäge mejbur bolýar. Şeýlelikde, gum gerşiniň üstünde ösümlüksiz çägelik döreýär.

Ol çägeler ýeliň ugry üýtgände gerşiň depesiniň bir çetinden beýleki çetine süýşýärler. Has güýçli harasat, şemel bolaýmasa, giňden aýrylyp, sowrulyp gitmeýär. Gerşiň depesinde hemişe az aralyga bolsa-da süýşüp durýanlygy üçin, ol çägeliniň üstünde ot-çöp bitip, ornaşyp bilmeýär. Eger-de dowamly döwürde, ýagny onlarça ýyllaryň dowamynda şol ýerlerde mal bakylmasa, aklaňyň tutýan meýdany azalýar. Gum gerşiniň ýapgytlarynyň ýokarky beýik böleginde güneýiň iki görnüşi (turneforsiýa we geýlotrop), selin ýaly ortjumak sözen (Garagum switasynyň bar ýerlerinde), gandym ýaly agaç görnüşli gyrymsylar ösüp başlaýarlar. Şeýlelikde, gum gerşiniň ýokarky bölegindäki göçýän çägeliniň meýdany kiçelýär.

Eger-de gum gerşiniň golaýynda has oý ýer bolsa, ýagny çuň depiz ýa-da çöketlikde takyr bolsa, aklaňlar asyrlar boýy öz görnüşini üýtgetmän saklanyp galýarlar. Munuň şeýledigini Garagumda duşýan ýerli atlar: Guba çägäniň aklaňy, Molla çägäniň aklaňy we beýlekiler tassyklaýarlar.

Aklaňlar diňe tebigy emele gelişli bolýarlar diýsek ýalňyş bolar. Sebäbi islendik gum gerşiniň golaýynda guýy gazylsa, ondan hem mal içmäge ýaramly suw çyksa, süri mallary suwa ýakylmaga getirilýär. Döwlet sürüleriniň günde-günaşa guýa gelip gitmekleri zerarly, guýynyň töweregindäki gumluklaryň ösümlik ortügi ýok edilýär. Şeýlelikde, gum depeleri, gerişleri ýalaňaç çägelige öwrülýär. Guýynyň golaýyndaky gum gerişleriniň depeleri uzakdan seredilende, umumy garalyp ýatan görnüşden tapawutlylykda, ak bolup görünýär. Şonuň üçin hem Garagumda guýularyň ady bilen baglanyşykly aklaňlaryň atlary hem tutulýar. Merkezi Garagumda belli antropogen emele gelişli Düwrünliniň aklaňy, Gibigiň aklaňy we beýlekiler köp. Gum içinde “Azaşsaň aklaň bar” diýen ata-baba pähimi hem aklaňlaryň köpüsiniň guýularyň töwereginde döreyänligi bilen düşündirilýär.

Aklaňlaryň barhanlardan tapawudy, ol çägelereň barhanlar ýaly uzak aralyklara göçmän, öz baran ýerinde ol tarapdan beýleki tarapa ýeliň ugrunyň üýtgemegine tabynlykda, gysga aralykda süýşýänligidir. Aklaňlardan bölünen süýşýän çägeler diňe şol guýunyň özüne ýa-da töweregindäki hojalyk desgalaryna howp salyp bilerler. Barhanlar bolsa hemişe bir ugra, uzak aralyklara çenli süýşüp bilýändikleri üçin, diňe bir ýerli desgalara däl, eýsem obalardyr şäherlere-de çäge basmak howpuny döredýärler.

Aklaňlar bilen barhanlaryň ýer üstünde emele getirýän şekilleri hem meňzeş däl. Barhanlar ýarym aý şekilli bolsalar, aklaňlar kiçiräk gelişjagaz ýa-da ulgamly utgaşyp gidýän çägelikleriniň şeklinde bolýarlar. Tebigatdaky şekili, özüni alyp barşy, hojalyga täsiri boýunça, biri-birlerine düýbünden meňzemeýän, fiziki-geografiki alamatlary dürli bolan ýerüsti görnüşlerini ata-babalarymyz hem aýratyn atlandyrypdyrlar. Şu günki geografiya

ylmynda biz hem ata-babalarymyzyň tebigaty synlap seljeren dürlülüklerini asyl nusgasynda ulansak dogry bolardy.

“Barhan – bargan” sözi bilen bir hatarda “takyr”, “şor” ýaly türki – türkmen dilindäki geografiki adalgalar dünýä geografiýa ylmyna şol durşuna giripdir. Ol adalgalar düşündirilende hemme dillerde-de olaryň tükmençe manysy ulanylýar, kesgitlenilýär.

Barhan, takyr, şor (sor) adalgalary häzirki zaman dünýä fiziki-geografiýa ylmyna etraplaşdyrma geçirilende-de landşaft tipleri (daşky görnüşi, hili boýunça birmeňzeş stildäki) derejesinde alynýarlar.

Türkmençe ýazylýan öz ýurdumyza degişli fiziki-geografiki işlerde, köplenç, adalgalar rus ýa-da halkara dilindäki ulanylyşy görnüşinde alynýar. Olaryň käbirleriniň türkmençe aýdylyşynyň barlygyny bellemek gerek. “Konuswynoslar” diýilýänlere “çykaryndy güberçek” diýip ýörmän, “damana” diýilse ýerine düşerdi. Sebäbi türkmen dilinde dag etegi güberçek başlangyçly, daşly toprakly, ýapgyt ýer üstüne “damana” diýilýär. “Damana” sözünü kähallatlarda tutuş dag etegi ýapgyt eňňitli ýerleriň hemmesi üçin hem ulanýarlar. Şeýle bolanynda-da tebigy ýagdaýa mahsus bolýar, ýalňyşlyk bolmaýar. “Damana” sözünü hem dag eteginde duşýan landşaft tipli ýeriň biriniň derejesinde ulanmaga wagt ýetdi.

Türkmen dilinde ýazylýan geografiki edebiýatlarda rusça ýa-da ondan gönüden-göni terjime edilen adalgalary ulanman, mümkin bolan ýerinde, türkmençe adalgalary ulansak, öz ene dilimiziň öňki kaddyna ýetmegine ýardam etdigimiz bolardy.

Çägeli çöllüklerde geriş, depe, aklaň, alaň, barhan, ala, tum, oý, depir, takyr, ugrak, takyrsow, şorsow, belent we beýleki birnäçe adalgalaryň asyl manysyny geografiýa ylmyna tebigy çäk birlikleriň görnüşleri, hil aýratynlykly şekil ýa-da tebigy hadysa hökmünde düşündirip ulanmaga mümkinçilikler bar.

Dag etegi düzlüklerde etek, tagta, ýanbaş ýaly; daga has golaý ýerlerde depe, baýyr, damana, jar, gorp, hana; daglyklarda geriş, depe, köw, dere, çay, gol, jülge, gylga, ýalçy, gaýa, kert, seklim, jyglym, harsaň, seki, bilge, kemer, dik, zaw we beýleki birnäçe ýerli geografiki aýratynlyklary, agzalary, hadysalary aňladýan adalgalar

ulanylmagyna garaşyp ýatýrlar. Eger-de şu atlar, adalgalar köpçüligе düşnüksiz bolup, ýatdan çykarylan bolsa, olaryň ýörite düşündirişli sözlüğini geografiki işleriň yzynda bermek hem bolardy.

Biziň türkmen halkymyzyň iň gadymy guramaçylykly ýaşap başlan halklaryň biridigi ýurdumyz garşsyzlygyny alanyndan soň Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň tagallasy bilen бүтін dünýä äşgär boldy.

Türkmen halkymyz bilen deň hatarda ene dilimiz hem iň gadymy dilleriň biri diýlip ykrar edilýär. Onuň şeýledigine biziň ene dilimizde tebigatdaky, durmuşdaky ähli zatlaryň at-adalgalarynyň bardygy, düşündirilip bolunýandygy hem şaýatlyk edýär.

Bu ugurda has çuňňur ylmy esasy işleri alyp barmaga ozal ýol berilmedik bolsa-da, Türkmenistanyň tutuş iliniň bir agyzdan ykrar edip saýlan Hormatly Prezidentimiz oňa ýol açdy. Ýol açmak bilen hem çäklenmän, özi görelde bolup, arassa türkmençe gürlmegiň, ýazmagyň, döretmegiň nusgasyny görkezdi. Bizden hem şony talap edýär.

Biz hem öz ornumyzda dürli ugurlarda şol nusga mynasyp bolup işlemäge çalyşsak, Hormatly Prezidentimiziň görkezmelerini berjaý etdigimiz bolar, şeýle hem ata-babalarymyzyň döredenlerini gaýtadan dikeltmäge ýardam etdigimiz bolar.

VIII. Käbir kartdaky geografik atlar barada maglumatlar

Biz Makedonskiniň b.e.-öňki 330-327 ýyllarda eden ýöreýşi hakyndaky gürrüňimizi bir soraga jogap tapyp ýapsak bolar. Bu Mesele Merkezi Aziýanyň halklarynyň taryhy üçin wajypdyr. Kop sowet Alymlar we Edebiýatlar şunyň Margýanany basyp alyp, 6 gala guranlygyny belleýär. Bu barada ähli netijeler Kursiý we pliniýa Ulynyň ýazgylaryna görä aýdylýar. Kursiý Ruf “Aleksandyr sogdoandan Baktriýa gelýär, ol ýerde goşmaça goşun edinip, Oh we Okus hemişe bulançäk derýalary kesip geçip Margiýana ýetýär, ol ýerde 6 bekit gurmak üçin baýýrlaryň üsti saýlanyp alynýar” diýip ýazýar.

Uly plini bolsa şeýle ýazýar; “ şa bu ýerde Aleksandriýany döredýär, ony ýykýarlar, ýerine Selewikiň ogly Anduoh belleýär. Biz aşakda ñ margiýana ýöreýşiň dogrulygyny barlarys.

Aleksandryň Margiýana gelen ýoly Baktriýandan Pksa, ýagny Amyderýa çenlidir. Bu 2ara 75 km bolup, dogrudan hem bulňçak, köpsuwly derýadyr. Soňra ol Amyderýadan geçip, Sagdiýanyň serhatlarine golaýlaşypdyr. Olar soň Margiýana gelipdirlar. Ýöne, 1) Margiýana anyk Murgabyň boýunda ýerleşýär; 2) Kursiý Ruf dürli görnüşli atlary ýazýar.; 3) Kursiý Ruf Alersandriýa şäheri barada aýtmaýar; 4) Murgabyň dektasynda oň we şu wagt 6-sany bekitme gurar ýaly baýr ýok, ol ýer diňe düzlik bolan . bularyň ählisi diňe Sogdanyň çäginde wakalaryň bolandygyny subut edýär.

Uly pliniýanyň aýdan zatlary b.e.öň III asyrdan Selenekiň we Awohyň goşunbaşy bolan Demodamyň gören, subut eden anyk zatlarydyr. Strabon bilen Pliniýanyň tapawutly ýazgytlary bar. Strabon boýunça Margiýana çöl, Plinoýa boýunça dag bilen gurşalan. Iki alym bir derýanyň aşakgy we orta akymларыndaky taryhy ýerleri aýdýarlar. Antuoh megerem, suwly, oňat ýerli ýerde we ilat bar ýerde Antohiýa şäherini gurandyr.

“Margiýana” at Dariý I öň ýazdyran Behistun ýazgylaryndan soň ýitip, ýüzlerçä ýyl bolman Selenekiň ogly Antuoh bilen sazlaşykly taryhy arena çykýar. Bular Margiýanada bolan gozgalaňa garşy bolan uruş bilen düşündirilýär. Erik galada gazuw-agtaryş işleri netijesinde b.e.öňki V-IV asyrlara degişli zatlar tapyldy. Bu ol döwürde aşakgy we orta akym Murgapda şäherleriň, galany täzedan dörandigini aýdyňlaşdyrýarlar. Ol Baktiýanyň bir bölegi bolan bolmaly. Aleksandr Ahemanitleri basyp alanda Margiýana gelmedi. Sebäbi, onuň töweregi çöldi. Ol ýerde çaknyşyk, uruş bolman soň onuň ösüşi dowam etdi.

Bu ähli ýazgylar bize Aleksandriý Margiýana gelmändir, şonuň üçin alymlar bu hakda ýazmandyr diýmäge mümkinçilik döretdiýär

Aziýa ýörişiniň maksady we dinamikaasy.

Biz Aleksandyr Makedonskiniň orta gündogara we Orta Aziýa eden ýörişlerini 2 taraplaýyn öwrendik, hornologik we geografiki, Hornologiki tarapy, şanyň ýörişiniň wagt yzgiderliginde

dogrudygyny, geografiki tarapy bolsa onuň ýöriş eden ýerleriniň ählisiniň barlygynyň subut etdi. Biz indi bu şanyň we goşununyň, ýagdaýyny öwrenmekçi.

Mekdep ýyllaryndan ähli adamlara Aziýany sarsdyran Makedonskiý bellidir. Biz ony öwrenip, onuň ýörişine baha bermekçi däl-de, ony deň-duşlarynyň gözi bilen öwrenmekçi, häsiýetlerini, ýagdaýyny öwrenmekçi.

Aleksandr öz döwrüniň mert, gaýduwsyz uruşjysy, goşunbaşy bolsa-da, mugallymy, b.e.öň IV asyrdaky belli adam Aristotelden bilim taýdan diýseň pesdir. Ýöne, biz bu adama soňky 2300 ýylda ylymda adamlaryň ýeten derejesini unutup seretmelidiris. Ol öz döwrüniň talantly adamy bolupdyr. Aleksandryň Aziýa ýörişi gysga wagt içinde bolup geçen bolsa-da, köp hadysany, ýagdaý içine alýar. Ol indiki tapgyrlara bölünýär we meseleleri çözüýär.

1. Bu Aziýa gurulan ýöriş ilki pars satraplaryny grek-pars uruşy üçin ýeňmekdi. Makedonlar greklere ýardam deip, dara garşy çykdylar. Aleksandryň ýurdy garyp, gaznasy boş we bergisi 20 esse köpeldi. Ol parslary ýeňenden soň abraýy, baýlygy artdy, ýeňiş ýeňişe tarap göneldi. Ol şonda 22-23 ýaşyndady, abraýy öz ýurdundan uzaklara ýaýrady. Ol öz-özüne oňat uruşygy däl-de, Alladan gelen buýrukdyryjyny subut etjek boldy.

2. Eger ýeňiş yzyna ýeňiş şaha ýar bolsa, onda bu şa hudaýlaryň oglydyr. Diýmek “men zenesiň ogly” diýen pikir Aleksandryň aňyna geldi. Ol muny tassyklajak bolup Afrika çöllüğünden geçip müsür Ammonyň (zenesiň ikinji tarapy, meňzeş, manydaş) ýadyna bardy. Ol gerek jogaby eşidenden soň, özüniň hudaýynyň ogludygyna ynandy. Şaýdip, Aziýa II ýöriş gutardy.

Ol Pars ýurdyny basyp almagy dowam edýärdi. Alynky Aziýa ýurtlarynyň baýlygyny bilip, olaryň baýlygyny bilip, olaryň baýlygynyň, ýerini we gazna salgytdan gelyän pullary gereklere ugratmagy isleýärdi. Bulary ýerine ýetirmek üçin Däriňi diri tutyp, soň göýberen bolup ony öňki ornunda goýmak gerekdi. Ol gan döküşlik, ýurdy ele almak islemeýärdi. Ol diňe Aziýanyň baýlygynyň hasabyna mugthorçulyk edip, salgyt alyp oturjak boldy, Satraplary, ýurtlary dargadyp administrasiýany çalyşjak bolmady. Ýöne onuň bu

meýili b.e.öňki 330-njy ýylyň tomsunda Bess tarapyndan bozuldy. Bess Dariý III-ni öldürdi Aleksandrya Bessy patyşaha eden dönükligi üçin tutup, jeza bermek gerekdi. Onuň indiki ýörişiniň şygry hem şol boldy.

3. Aleksandr bessy Tiziraktutup öldürjekdi. Ol b.e.öňki 329 ýylyň ýazynda Parfiýada gyslan soň Baktriýa göneldi. Onuň bu meýline Arili Satibarzan böwet boldy. Onuň basyp alan şundan soň gozgalaňlar boldy. Netopede, ol ähli zady düzedip, b.e.öňki 328 ýylda Bessy tutdy we jezalandyrdy.

Antoki düwrün alymlary ýer togalagyny disk görnüşünde göz-öňüne getirip, onuň disk görnüşünde göz-öňüne getirip, onuň merkezi Ortaýar deňzi hasaplapdyrlar. Onda Aziýa, Ýewraziýa we Liwiýa (Afrika) materikler bar diýipdirler we Ýewropa bilen Aziýany Tanais (Don) derýasy bölýändir. Kuriý Rufyň Aýtmaklygyna görä we Aleksandryň ýazgylaryna görä, hakykatdan-da Tanais derýasy bar we Aleksandr Aziýanyň Basyp alandan soň Ýewropa ýöriş etjek bolupdyr. Skifleriň ilçisiniň hatynda olaryň Tanaislariniň üsti bilen Baktriýa, Fransiýa we Makedoniýa bažýlygyny, ýaşaýandyklaryny we şahyň goňşy halkdygyny ýazypdyrlar.

Bessi jezalandyrylandan soň ony ýok edipdirlae. Ol tizräk Tanais derýasyndan geçip, ony ýok edipdirler. Ol tizräk Tanais derýasyndan geçip , öýüne gitmekçi bolupdyr. Ozi we goşuny ençeme ýyllyk watan aýralygyny çekipdir. Ýöne ol ýalňysyp gündogar aziýa tarap gidipdir we Tanais (sylderýadan) geçmekçi bolupdyr.

Hindi ýörüşi-şanyň Aziýa ýörüşüniň soňky etrapy. Bu ýörişde üýtgeşik zat bolmady. Ýöne taryhda lkinji gezek Aleksandr goşunynyň talabyny ýerine ýetirdi.

Biz Aleksandryň basyp alan ýerlerini we ýörişini öwrenmekçi bolduk. Hiç haçan hem taryhda bolan we ýazylan zatlary doly, anyk belli edip bolmaýar. Sebäbi, her bir öwrenýän alymyň öz pikiri, garaýşy bar. Şonuň soňky ýörişinde indikileri bellemek bolar:

1. Kaspiý Derwzäniň üsti bilen Arheologiýanyň entek tapmadyk Geoktompil şäheriniň ýerini bildiler.

2. Aleksandryň ýoly günorta dälde Türkmen Horasan dag eteginiň demirgazyk we Garagum çölüniň arasyndan geçipdir.

3. Ol Gerata çenli günorta süýsmän, göni Hindistana gidipdir.

4. Ol sagdada uzak durmandyr, ýöne ýörişi iň gazaplylaryň biri bolupdyr.

5 B.e.öňki 330-327-nji ýyllarda bolman marşrut ýene-de bir gezek dogry edilip subut edildi:

IX. Ýerli alamatlar we tebigy şertlere görä dörän toponimler

Aleksandr Makedonskiniň goşuny Eýranyň ýokary satraplaryna hem degip geçipdirler. Issidor Haraksynyň “Ýolagçy diýen işinde bu ýerden g-b, g-d tarap söwda ýolunyň geçýändigini ýazypdyr. Bu işiň ähmiýeti gaty ulydyr. Sebäbi onda Aheminitleriň satraplary yzygiderliligine ýerleşipdirler. Berlen maglumatlar boýunça Parfiýa satraplaryny Makedonskiniň söweşinden soňky eýelenen ýerleri bilmek bolýar we täze döredilen satraplary görmek bolýar.

Sasanylaryň Eýran döwletiniň çägi çeşmelere görä orta Aziýa boýunça g-o geçýär. Esasy üns Aparşahra berildi: ony gadymy Parfiýanyň merkezi we aparnylaryň şalygy hökmünde kabul etmeli; Aparşahranyň düzümine Parfiýena, Asbuýena, Apawarktika, Anaun we Drangiýana, Arahosiýa giripdir. Kuşanşaha owgan-hindi çäkleri degişli bolupdyr: Peşawen, Kabul, Nawetaki, Kaşgadarýa jülgesi.

Berlen çeşmelere derňemek Makedonskiniň marşrutyny anyklamaga kömek etdi. Onuň Orta Aziýa boýunça ýoly kesgitlendi. Diýmek, öňde goýulan maksada ýetildi.

Ari taryhynyň gysgaça oçerki.

B.e.öňki VI asyryň soňky böleginden b.e. VII asyryna çenli bolan ýazgylarda bu ýurt barada maglumatlar bar, ýöne SSSR ony özüne degişli däl diýip hiç hili kitaba goşmady. Ol Türkmenistanyň çäginde ýerleşipdir diýen subutnamalar tapyldy.

Ariý diýip gadymy pars, grek, latyn we orta pars çeşmeleri aýdýarlar. Ol Awestada Haroýwa diýilipdir diýen maglumat bar.

Ýöne bu kitap doly we dogry diýip bolmaz. Şonuň üçin biz b.e.ö-ki VI asyrda ýazylan (Behistun ýazgylary boýunça) Aziýa serderis we 3 etapa bölýäs: 1) Ariý Ahemenidiň düzüminde; 2) Ahemenit Ykylandan Parfiýa döreyänça; 3) Grek-Baktriýa we Parfiýa bilen aralykda.

Ariý Türkmenistanyň Tejen derýasynyň Sarhys deltasynda ýerleşirdir. Tejen derýasynyň antiki döwründe bu delta bilen tamamlanypdyr. Ptolomeý Sarahs deltasyny Ariý derýasynyň batgasy hasaplap, onda aýdylşy ýaly Tejen Gerirut bilen Keşetrudyň goşulan ýerlerinde aýdylýar. Strabon Ariý satroebynyň uzynlygyny 183 m diýip, ony 2000-e köpeldip almaly. (1 stadiýa 183 m). muny hasaplasaň Ariniň uzynlygy, derýanyňky 360 km bolýar. Eger bu uzynlygy karta geçirsek, ol sarhys deltasyndan tejeniň ýokarky-Keştrud akymyna çenli uzalar. Onuň merkezi awtorlara görä, Sarhs oazisinde ýerleşip, Merwden gelýän kerwen ýolunuň ugrunda bolupdyr, özge ýollar entek belli däl. Şol döwrüň ýazgylaryna görä; Ariý g-d Köpetdaga-da golaýlapdyr, Mäne we Duşak obalarynyň ortasyna çenli uzalypdyr.

Biz Arini öwrenenimizde onuň taryhy wakalaryna ýagdaýlaryna seredýäris.

“Ýurtlaryň salgydynyň” düzüminde.

Ariý taýpalarynyň ýuwaş-ýuwaşdan ösen döwleti b.e.ö-ki VI asyrda Kir II tarapyndan Ahemenitlere goşulýar. Olar ilki oduň arasynda galsalar-da ahmenitlere garşy Dariý I-öň uruşyna gatnaşmandyrlar. G-b Girkanýa we Parfiýa, g-d Baktriýa bolup, olaryň ikisinde-de uruş gidipdir. Edebiýatlarda oňa fiziki we moral kynçylygyň, ýitgidiniň ýetendigini ýazmaýarlar. Ododyň aýtmagyna görä Parsyň ýatyrylmagyndan soň Ariý Parfiýa, Horezim we Sogdlar bilen bile birikdirilipdir. Kseriks I döwründe ariler uruşa gatnaşyp, midiýa ýaýlaryny ylanypdyrlar, beýlekilerde bolsa baktriýan ýaraglary bar eken.

Ariler parslara beýlekilere garanynda wepaly bolupdyrlar, ýörite goşunlarda, obalarda gornizonda gullyk edip, ýolbaşçylary ari bolupdyr, olara hökümet ýer beripdir, olar bolsa kärendesine beripdirler (b.e.ö-ki V asyr). Ariler goşuny iň soňky gezek

ahementleriň düzüminde molkedonskiniň garşysyna b.e.öň 331 ýylda uruşýarlar we ýeňilýärler. Parslaryň elhenç ýeňilşi Eýranyň we orta aziýanyň taryhynda uly öwrülşik edýär.

Aleksandr, Diadoki, Epigony.

Ekbatanda ýeňilenden soň, Dariý 331-330 (b.e.öň.) ýylyň gyşyny geçirýär. Dariý Aleksandrň b.e.öňki 330 ýylda d-g süýşenini bilip, g-d yza tesipdir. Baktriýadan-Bess, Ariden-Satibarzan, Araha siden we drangiýandan-Barzalt şanyň golaýlaşanyny bilip, soňky ahmenidi öldürdiler. Olar ýurdyna gelip, Bessiň ýolbaşçylygynda gurma döredipdirler. Olar Parfiýany we girkaniýany grek-makedon goşununa uruşsyz beripdirler.

B.e.öň 329 ýylda Bess Aleksandryň Parfiýada gyşlap, yzyna gaýtmajagyny bilenden soň, uruşa taýýarlanyndyr. Bess we onuň soýuzdaşlary şony ýok etmek üçin meýil edipdirler we arilere soňky rol berilmändir.

Aleksandr Bessiň planyny bilip, g-d ýöräpdir, ony Ariniň serhediniň satibarzan garşylapdyr we onuň tarapyna geçip, Bessiň meýillerini aýdypdyr. Munuň bilen ol şanyň ynamyna giripdir we öňki wezipesinde galypdyr. Bu bolsa şanyň esasy eähetleriniň biri bolupdyr. Satibarzan öz ýurdunyň ilatyny ölümden we uruşdan halas edipdir. Ol ýurdyň içinde g-d geçip, ilata degmändir, esasy maksady – Bessi boýun egdirmek.

Makedonskiý gidenden soň, satibarzan Bessiniň meýline leýklykda goşunyň yzyndan urmaly eken, ýerli berkitmäniň goşynyny bolsa gyrypdyr. Alersandr bolsa 110 km ýoly 2 günde geçip, ýeňil ýaragly goşun bilen yzyna dolanyp geçipdir. Satibarzan Baktriýa 2 müň atly bilen gaçypdyr, ýeňil ilat bolsa boýun egipdir. Şa uruşa gatnaşanlary jezalandyrypdyr, parahat ilata bolsa ähli emläklerini gaýdyp beripdir. Şeýdip ariler grek-makedon goşununa garşy uruşy şowsuz gutardypdyr. Şa bu ýagdaýy görüp, bess bilen ýekeme-ýekä galyp ol Ariniň baştutany edip arsamy belläbdir. Satibarzan 2000 atlysy bilen Ariýa gelip, gozgalaň turuzypdyr. Parfiýanyň satrapy Frataferna bolsa g-b çozmaly diýip buýruk beripdir.

Bu döwür Aleksandr öz goşuny bilen Parapamisden aşyp, d-g dagetegi düzlüge-Baktriýa golaýlapdyr.

Aride bolsa uruş başlanypdyr. Satibaýzan mert we güýçli adam bolupdyr. Ol Aleksandryň goşunynyň ýolbaşçysyna we goşununa “haýsýňyz batyr, mert, gaýdusyz bolsaňyz geliň! Meniň bilen uruşyň! diýipdir. Onuň bilen Erigiýa uruşypdyr. Ol ýaşuly adam bolsa-da, ýaş wagty ökde uruşyý adam bolsa-da, ýaş wagty ökde uruşyý eken. Olar orta çykyp uruşypdyrlar. Erigiýa şony Bessiň yzyndan gap barýarka ýarty ýolda garşylapdyr we utanyny Satibarzanyň kellesi bilen subut edipdir. Soňra Ariýa satrap edilip şonuň ýakyn adamy stasanor bellenipdir. Arsam bolsa dönüklükde aýyplanylyp şanyň ýanynda zynjyr bilen daňylýan halatda getiripdirler, megerem, öldürendirler. Şeýdip, arileriň şaha baryşy II gozgalaňy hem gutarypdyr, patyşa-da öldürilipdir.

X. Toponimleriň ýerli landşaftlara görä döreýişleri

Gerodotyň işlerinde ak derýa barada şeýle ýazgylar: “Aziýada ähli taraplary gerşleri bilen gabalan uzynlyk bar. Ondan ak derýa akyp dagyň 5 sany deresi boýnça bölünip akýar we ýerleri suarýar. Prslar bu ýeri eýeleýär we şa ol ýollary ýapýar. Ol düzlikbolsa köle öwrülär.” Bu gürrüň köp edebiýatlarda öz beýanyny tapdy, ýöne ak derýanyň taryhda ýerleşen ýerini kesgitlemäge ýeterlik däl. Ony bilmek orta aziýada köp zatlar ýol açdy.

Eýýäm 100 ýyldan bäri taryhy we ylmy edebiýatlarda Tejen-Gerurut bilen bir hasap edilýär. Ýöne 19-nji asyrdan bäri ak derýa syrly bolup galýar. Ak bilen tejeni M Diýakonow. I.M Diýakonow. W Gaýdykowiç. W. M Masson we ş.m belli hasaplanýar. S.P Tolstow bolsa Ak-Akes –oks ýada Wahş diýip, ony Amy derýa bilen bir hasaplaýär. Muňa h. Yusubow hem goşulýar. Tomson we I.W Pýankow bolsa, asla bular ýaly derýanyň ýokluguny aýtýarlar. Orta asyrlaryň Tejen-Gerirut derýasynyň Ak,Oh, Aki derýalary bilen bir hasaplaýarlar. Tejen derýasyny Strabon “geografiýa” işinde oh görnüşde we 21-nji asyrdan G Wilson. Wtomanşin hem ýatlap geçýär. Olary Masson, Mýe hen gollaýar. Gerododyň ak we Strabonuň

oýalary tejene degişli bolsa onda olara ak we oh atly ýaöne bir derýadyr (Bobkow 1971).

Biz bu soragy taryhy usul bilen çözmekçi: 1)Gerododyň göz önüne tutan derýasyny kesgitlemek, 2)Gerododyň aýdyp geçen taýpalrynyň haýsy derýanyň ýanynda ýaýandygyny kesgitlemek.

Gerodod Wawilondan gid-ra geçmändir, ýöne orta aziýada 3 sany derýany agzaýar: Araks-Amy derýa-tangis-syr derýa; Ak tejen-Gerrirut.

Bu soňky derýa ýazgylara görä, daglardan akyp, düzlige çykandan soň çöle siňip gidýär.gadymy atlary we ak derýany bilmek üçin Strabonuň we gerododyň şlerine seretmek: olaryň ýazan işleriniň arasynda 5 asyr bar bolsada, orta aziýanyň hytaý, Hindistany öz içinde belläp geçýär. Ony we beýlekileri Kursiý Ruf Ptolomeý, Ammuan Marsllin we ş.m alymlar hem öz işinde ýazýarlar. Dürli alymlaryň berýän maglymatlaryny hasaplap baktriýa (g-d) we girkan (g-b) taraplara böldük.

I. Baktriýa Ohi barada maglumat

1) Oh hem oks ýaly hindi daglaryndan başlaýar;

2) Oh baktriýanyň üsti bilen akýar.

3) Oh başda oksdan tapawutlanýar, ýöne soň birleşip soň bir hanadan akýar.

4) Oh Parfiýada g-d ýerleşýär.

5) Kursiý Ruf: “ Aleksandyr IV gün oksa ýetýän ol ohy we oksy kesip geçip Margiýana gelýär”.

6) Plini: bu halk (Bktriýalydyr) Oh derýasy bilen çäklenýärler.

7) Ptolomeý: “ Baktriýadan akýan derýalar oksa guýýar: Oh, dargona Zarias, Artamis dargit. Drgitden özgeleri ilki birikýärler soň oksa guýýarlar.”

8) Ammuan merslin: “Baktriýaly köp suwlwr suwarýar olar oks deryany baýlaşdyryp oňa guýýarlar.”

II. Girkan Ohy barada maglumat.

1) Gadymylar asla Ohy belläp geçmeýärler.

2) Oh hem oks ýaly hindi daglaryndan başlaýar

3) Oh we oks Girkanýadan akýar.

4) Oh we Oks Girkanýanyň çäginde Hazar deňzine guýýarlar.

- 5) Oh ähli ýerde oksdan tapawutly.
- 6) Oh Oksdan Günorta akyp geçýär.
- 7) Oh baktriýadan akmaýar.
- 8) Apolladorunyň aýtmagyna görä oh parfiýanyň golaýndan akýar.

9) Oh nusaýdan akýar.

10) Onuň boýunda dowapporlylar ýaşapdyrlar.

a) Daý-apornlar Grkaniýa golaý ýerleşip çöllük bilen bölünýär.

b) Daý-apornlar Girkaniýa golaý we olar deňiz bilen çäklenýär
 ýokardakylary deňeşdirenimizde Girkaniýanyň Oh hakykada golar. Ýöne baktriýada hem derýa bar, ýöne strabonyň şini öwrenen alymlar bu iki derýany ýalňyşyp bir edip alypdyrlar. Strabonyň maglumatlaryna seretsek, Oh Hindi Tawryndan gözdaşy alyp nusaň we girkaniýanyň üstünden akyp geçýär we oksyň g-o derýa guýýar eger şeýle seretsek ol ýerde etrek gürgen derýalary akýar. Şu wagtlar hem bu ýeriň adamary Etrege Oh diýýärler. Strabonyň slerinde özge derýalar hakynda hem belläp geçýär, olaryň doly we ank ýerleri belli edildi: Oks we Ýaksat-orta Aziýanyň beýik derýaly Amyderýa, Syrdeýa. Öki Margyň we Pahtimediň atlary bellidir Häzirki murgap we Zerewşan. Starbonuň aýdysany jemleseň Ak, Oh Tejendir. Ýöne Ariý hem Tejen diýýärler. Eger ol şeýle bolsa, Ohy (Ak) Etrek diýmek amatlydyr we köp meseläni aradan aýrýar. Daý-aparn taýpasy barada aýdanynda olar biziň eramyzdan ön III asyrdan Ohuň Tejen bilen gabat gelyänini ýalňyş ýazyp, ony bu derýanyň boýunda ýaşaýar diýp aýdýarlar. Oh bilen Etregiň bir derýadygyna Strabonyň işinde köp mysallar getirilýär. Ak derýanyň ýerini kesgitlemäge ýene bir igur bar, ol hem halklaryň ýerleşişini öwrenmekdir: girkaniýa, parfiýa, horzimler, sanglar, tamanlar. Bu halklar Gerodot tarapyndan iki ýerde: Dariý I-ň basyp alan ýerlerinde we Kserksiň goşununyň düzümi aýdylanda ýatlanlyp geçilýär.

Gerododyň ýazgylarynda ýokardaky agzalan taýpalyň haýsy okruklara (şol wagt) degişlidigini görmek bolýar. Onda taýpalar okruklar boýunça yzygider şip goňşydyklaryny görkezýär. Gerododyň ýazgylarynda bize gerek taýpalynyň ählisiniň Ihserks 1-njydan oň ýörüşinde bolandyklaryny görýäris bu goşunlaryň

ýaraglary goňşy halklaryňky bolupdyr. Bu olaryň ýene-de goňşydyklaryny görkezýär.

Girkaniýa jedelsiz hazar ýakanyň günorta-gündogaryny eýeleýär. Ol at şeýle bir ýörgünli bolupdyr welin, hat-da Girkaniýa deňzi, Gürgen ýa-da Gorgan oblasti atlar galypdyr. Belkem, häzirki gökleň taýpa hem şondan galan bolmagy mümkin. Özge pikirlere garamazdan, Parfiýa Girkanlaryň Güogarynda. ýerleşýändirler. Häzirki zaman arheologlar Parfiýanlar türkmen – Horosan daglarynyň günbatar böleginde we Köpetdagyň demirgazyk. böleginde ýaşapdyrlar diýärler. Bu bolsa Köpetdagyň dag eteginde köne Nusaýyň barlygy bilen hem tassyklanýar.

Horasmiler Gekateýiň aýtmagyna görä Türkmen-Horosan daglarynyň demirgazyk we Tejen iň jülgesinde ýaşapdyrlar.

Gerododyň sarangilerini häzirki sistana, Hamun batgalygynda ýerleşýär diýsek dogry geler. Gerododyň ýazgylaryna salgylansak ol hut Demirgazyk. Eýranda ýerleşýär. Ýöne bu aýdylanlar Strabonyň Drangianasyny ret etmeýär. Olaryň birligine ýerli maglumatlar we taryhy wakalar şaýatlyk edýär. Ýöne atlarynyň dürüligi taryhy wagt bilen düşündirmek bolar. Sarangylar-Dranglar Aleksandr Makedonskiniň ýörişinde, Parfiýa döwleti döranden soň az-kem Günort G.d.–Gündogaraa süýşüpdirler. Drangiana saklaryň ýörişinden soň Geradyň günbataryna süýşipdir. Strabonyň we Geradodyň işlerindäki saranglaryň süýşen, göçen ýrlerini öwrensek olaryň Nişapura, Eýranyň çäginde ýerleşmekleri hakykata laýkdyr.

Famaneýler Geradodyň işlerinde birnäçe gezek ýerleşişlerini anyklanyşy ýaramazdyr. Olaryň ýerleşişini öwrenýän anyk barlaglar geçirilmeli. Olary öwrenjek bolsaň Gerat oazisinde, günorta – gündogarda ýaşayan türkmen nesillerini öwrenmeli. Ýöne Geradot boýunça saranglardan, famanelar gündogarynda ýerleşýändirler.

Şeýlelikde, Geradot boýunça taýpalaryň Ak derýa boýunça ýerleşişini öwrensek ol doly we dogry bolup çykýar. Netijede Strabon bilen Geradodyň ýazgylaryny baş taýpa gabat gelýär: girkanlar Agyň (Etrek) aşak akymynda, parfiýalar we horezmliler ondan demirgazygynda saranglar we famaniler Agyň günorta tarapynda derede ýerleşýär.

Ak derýa barada aýdylanlardan indiki netijelei çykarmak bolar:1) Geradoda iň ýakyn Aziýa derýalarynyň biridir we ol ony oňat bilýär; 2) Ak derýa horasmilere degişli bolupdyr we бүрүнş asyrynda medeniýetiň döremegine getiripdir; 3) Geradodyň sana taýpalary Etregiň jülgesinde oturmly ýaşpdyrlar.

XI. Hojalyk we tebigy ýagdaýlary öwrenmekde toponimleriň tutýan orunlary

Görogly Şa dessany halk döredijiliginiň iň çeper, kämil edebiýat mirasy nusgasy görnüşinde Merkezi Aziýanyň, Kawkazyň halklarynyň arasynda meşhurdyr. Şoňa görä-de bu ajaýyp dessanyň baş gahrymanyny her halkyň öz arasyndan dörän Şahsyýetdigini subut etmäge synanyşyklarynyň bolmagy tebigy zat. Emma bu meseläni çözmekde dessandaky wakalaryň bolup geçýän geografik aralyk giňişligi baradaky maglumatlary dogry seljersesň, onda hemme zat öz ornuny tapýarda, jedgele ýer galmaýar. Göroglynyň atasy Jygaly beg Soltanyň ýaşayan ýeriniň daglykdygyny ünse almak gerek. Galyberse-de şol galanyň, dagyň bilinde ýerleşýändigini aýdyň hakykat. Köpetdagyň Kösedag gerşiniň gapbilinde daşdan örülen uly bolmadyk gala bar. Eger-de Ýer ýüzünde Jygaly begiň, Göroglynyň galasy bolan bolsa onda biziň salgysyny berýän galamyz şol bolmaly. Bu barada şeýle ynamdar aýtmagymyza subutnama bolup biljek deliller örän köp. Bu deliller biziň salgysyny berýän ýerimizdäki ýerüsti gurluşyň dessandaky aýdylýanlara gabat gelişi bilen tassyklasa bolýar.

Dessanda Çandybil, Üç gümmez, Balkan, Weýeňnan, Ýyldyz dagynyň eteginde bolan hadysalaryň biri-de Göroglynyň kyýamatlyk dogany Bezirgen bilen baglanyşykly. Şol hadysalaryň biri-de Göroglynyň kyýamatlyk dogany Bezirgen bilen baglanyşykly. Şol hadysanyň bolan ýeriniňsyna örän meňzeş ýerler ähli beýleki meseleleri-de çözmäge ýardam berjek geografik hem taryhy-geografik maglumatlaryň subutnamalary, häzir Görogly diýip atlandyrylýan dagyň eteginde hut dessandaky beýan edilişine

mahsyslykda saklanyp galypdyrlar. “Ýyldyz dagyň ýoly bekdir, Gaýt Bezirgen ýol mundadyr!” diýilen setirleriň aýdyň düşündirilişi bar. Hut şol ýerde-de Göroglynyň öz eden işine puşman edip, Bezirgeni belent depäniň üstüne jaýlanlygyna gabat gelýän, adaty adamlaryň guburyndan has uly mazar - “Bezirgeniň mazary” hem öňki ýerinde ýatyr.

Görogly Şa dessanyndaky geografik atlaryň uly toplumynyň ýerleşýän ýeri barada maslahatdaky çykyşymyzda giňişleýin aýtmaga mümkinçilik bolar.

Türkmenistanda we бүтін dünýäde iň gadymy medeni ojaklaryň birine “Jeýtun” diýip atlandyryrlar. Bu medeniýet merkezinde ýerli taýpalar b.e.ö 5-nji müň ýyllykda oturymly ýagdaýda ýaşaýdylar. Olaryň oturymly ýaşap, çarwadarlyk bilen bir hatarda däne ekerançylygy bilen meşgullanypdyrlar. Bu medeniýete degişli merkezler Köpetdagyň eteginde Zeýtunyň özünden başga-da Pessejikdepe, Çopandepede, Togalakdepe we beýlekiler degişlidir. Medeni merkeze degişli depelerde arheologlar gazuw agtaryş işlerini geçirenlerinde ýörüte ýaşaýyşa we ynam ybadatlara niýetlenilen jaýlaryň hem bardygyny anykladylar.

Biz öz landşaft meýdan ylmy barlag işleri geçirenimizde Zeýtun obasynyň gurulan ýerine golaýda süýji suwly kölüň bolandygyny, onuň suwunyň hemişe bir derejede bolmandygyny, dowamly wagtyda hat-da suwsuz bolandygyny anyklamaga ýardam berýän maglumatlary topladyk. Şol maglumatlara we arheologik barlaglaryň netijelerine esaslanmak bilen, gadymy medeniýetiň dörän taryhy döwründe Köpetdagyň çeşmeleriniň köp suwly bolandyklaryny, howanyň çyglylyk derejesiniň häzirkiden has ýokary bolandygyny, wagytlaýyn akarlaryň dag etegindäki çöketicileri doldurandygyny aýtmak bolar. Muny şeýle bolandygyna tutuş Ýewraziýada bolan iň soňky çetwertik buzlanmasynyň b.e.ö. XIII müň ýyllyklarda Ural dagynyň sebitleriniň buzdan halas bolmagyna sebäp bolan howanyň gaýtadan ýylap başlandygy bilen düşündirse bolar.

Tebigy hadysanyň şu aýdylanlara ýakyn şertlerde bolandygy paleogeografik usullar bilen geçirilen barlaglarda-da beýanyňy tapdy.

Şonuň üçin hem Zeýtun medeniýetiniň Köpetdagyň eteginde döremeginiň tebigy sebäplerini demirgazykda sowuklyk, günortada bolsa aşa çyglylyk zerurly adamlara ýaşamaga oňaly şertleriniň sepgidinde bolsa belli –bir aralyk çäkke aram howa şertleriniň ýaşayyş üçin amatly bolandygy bilen düşündirip bolýar.

Şol döwürde ýaşan taýpalaryň Ýer ýüzüniň ilatларыnyň arasynda ilkinji bolup, däne ekin hasyl almaklaryna bolsa Köpetdegda häzir hem duşýan ýabany däneli ösümlikleriň şol döwürde-de bolandyklary, olary ýygnap iýmit üçin ulanýan adamlaryň dänäni ekip, hasyl almagy öwrenmeklerine sebäp bolandygyny bellemek gerek.

XII. Ýerli tebigy agzalara degişli kartdaky geografik atlar

Döreyiş, ösüş kökleri müňýyllyklaryň jümmüşine çümünüp gidýän türkmen ilimiziň baý durmuş-medeni taryhy miraslara eýe bolanlygyny Eziz ölkämiz Garaşsyzlygyny alanyndan soň öz halkynyň mynasyp ogly, il-günüň saýlany Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen bilip başladyk. Onçakly köp wagt geçmänkäde, şol Beýik ynsanyň gije-gündiz dynman çeken zähmetinden, onuň ýiti paýhasyndan dörän ýollarda ata-babalarymyzyň ýörelgelerini görüp eýe bolduk. Şol ýol-ýörelgeleri uzak bolmadyk ömrüniň durkana öwrenip, aňynda göterip gelen Hormatly Prezidentimiz mähriban iline gaýtaryp bermeginiň hem mynasyp ýollaryny, nusgalaryny tapdy.

Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan soň geçen ukypsyzja taryhy döwürde Oguzhan atamyzdan bári müňýyllyklaryň dowamynda milli ýörelga, dessura öwrülen dabaralaryň köpüsi gaýtadan dikeldildi we türkmen ilimize bayramçylyk dabaralary derejesinde gaýtarylyp berildi. Şeýle ajaýyp baýramçylyklaryň biri-de Milli Bahar Baýramydyr. Bahar Baýramy Oguz türkmenleri tarapyndan has gadymy döwürlerden bári bellenilip gelipdir. Bu baýrama Oguz türkmenleri Yaz paslynyň ilkinji günü Yaz paslyny bolsa ýylyň başlangyjy hasaplapdyrlar. Elbetde biziň ata-babalarymyz ýöne ýere şeýle baýramçylygy ähliahk möçberindäki dabara bilen her ýylda bellän däldirler. Bahar Baýramyň gadymyýetlerde döremeginiň

sebäbi belkem ylahydan paý alan Oguzhan Atamyza Allanyň emri bilen berilenligindedir. Belki-de Allanyň eradasy bilen Oguzhan Atamyz şu baýramçylyk pursatyny günň biziň we ata-babalarymyzyň ýaşayan ýerinden görünýän derejesiniň asman äleminde tutýan ornunyň gysgy gündiz gysgalyklarynyň tamamlanyp, gije gysgalygynyň başlanmagyny kesgitlep bilenliginden başlanandyr.

Her niçik hem bolsa Bahar Baýramynyň bellenýän senesi ýazky gije-gündiziň deňleşýän pursatyna gabat gelýär. Bu pursata ata-babalarymyz “Yazky mizan” diýip at dakypdyrlar. Hakykatdan hem Ýeriň öz okunyň we Günüň daşyndan aýlanyş hereketlerindäki berilen sazlaşykly kanuna görä biziň planetamyzyň ekwatory Günüň älem giňişligindäki orbitasynda ýerleşýän tekizliginde gabat bolan bir göni çyzykda ýerleşýär. Şol gije-gündizlerden (Mart aýynyň 20-22-den soň) Ýer öz hereketinde Güne özüniň demirgazyk ýarym togalak bölegini günorta ýarymtogalak bölegine garaňda köp wagtlaýyn hem uly giňişliklerde çöýüp başlaýar. Bu gudratly hadysa Ýeriň demirgazyk ýarymtogalagynda gysg paslynda jansyz ýaly bolup ýatan topragyň oýanmagyna, ondaky dürli ösümlikdir, jandarlaryň tohumlarynyň janlanmagyna getirýär. Geçen ýylyň Sentýabr aýynyň 20-22-ne “günorta ýarymtogalaga giden Gün indi yzyna gaýdyp gelýär” we demirgazyk ýarym togalakdaky tebigy agzalaryň özgerip täze ýaşayyşa başlamaklaryna sebäp bolýar. şu täze başlangyjy, ýylyň tutuş durkunyň ilkinji gününü biziň ata-babalarymyz “Nowruz” – täze gün diýip atlandyrypdyrlar. Ýeriň täze başlangyç güniniň gudratyny Biziň Ilkinji Prezidentimiziň “Mähribanlarym” atly kitabynda “Nowruzda” diýen şygrynda

Nowruz geldi äleme, göz güldürip, náz eder
Aşyklar yşk hesere duş bolýandyr nowruzda
Gunçalar pagyş-para açylmyşdyr läleler.
Pynhan-pynhan söýgi-de paş bolýandyr nowruzda.

diýip tutuş älemde Ýeriň tebigatynda bolýan gözel döreýişleri beýan edýär.

Baýramçylyk gününüň biziň ilimizde dabaralanyşynyň
nyşanlaryny bolsa

Ýaşlyk, söýgi, gözellig, ýazlar toýun toýlaýar.

Hüýr kamatly gelinler, gyzlar toýun toýlaýar.

Mähriban enelerimiz bal semeni paýlaýar.

Dünýa deň-duş gojalar ýaş bolýandyr nowruzda

diýip, ýaş – garry hemmelerini bu güne guwanç bilen garaşyp,
taýýarlanyp, bir-birlerini hezzetleýişleriniň älem aýaly giň
mazmunyny dört setire sygdyryp öz Mähribanlaryna sowgat edipdir.
Ata mekanymyzyň ýyllyk bahar paslyny garşylaýşyna, kabul edişine
guwanýan her bir türkmen ilkinji Prezidentimiziň “Meniň
Ruhybelentlik baharym” hem-de “Mähribanlarym” kitaplaryndaky
“Ýaz pasly” diýip atlandyran sygyrlaryny okanlarynda joşman,
buýsanman saklanyp bilmeýärler. Bu goşgularda ata ýurdumyzyň ýaz
paslynyň möwrütindäki tebigy agzalarynyň her haýsysynyň özbaşyna
özboluşly joşguny beýan edilýär, olara çuňňur guwançly joşgunyň
möwç urýan tolkunlary görünýär. “Ýaz pasly” goşgusyndaky her bir
setir her topbak seni gözəl Köpetdaga, giň sähramyza alyp gidýär-de
ýaz paslynyň gaýtalanmaýan tebigy gözelligine guwanmaga mejbur
edýär. Has hem ozal bir wagtlar mekanymyzyň şol künjeklerinde
bolup, synlap lezzet alan bolsaň bu setirler ýüregiňi joşduryp kalbyňy
heýjana getirip, geçen ömür pursatlaryny gaýtadan, täze bir röwüşde
ýaşamaga, guwanmaga mümkinçilik berýär. Eziz ildeşler ynha
özüňiz okap göräýiň!

Ýaz geler durnasy, guw-gazy bile,

Guşlar geýer reňkdar-reňkdar köýnegiň

Daraýy dereler öwsünyp ýele,

Daga bular älemgoşar öýmesin

Bugarar ak garly arçaly daglar,

Gögerer diýaryň daşy-kesegi

Däli sili bilen çaykanyň zawlar,

Ýaprak ýaýýar ýanyk-ýanyk kesewi

Bahar paslynyň şeýle joşgunly, ýanan kesewiňde gaýtadan jana gelmegine sebäp bolup bilýän gudratyna guwanmagy başarmagam gerek! Ilkinji Prezidentimiz “Ýaz” diýen goşgusy:

Heýjana gelipdir türkmen alasy

Baharyň humary urýar seriňe

Endiräp dur asman Zemin arasy,

Torgaý guşlaň jadylaýjy sesine

diýen setirler bilen başlanýar. Ylmy işlere ilkinji gadam basan ýyllarym 4 ýyl töweregi Ahal alasyndan çykman diýen ýaly işläpdim, soňky 20 ýyla golaý wagt hem Türkmenistanyň daglarynda, düzlerinde meydan ylmy-barlag işleri bilen meşgullanyp gezenimde her baharyň säherine guwanmak üçin irden turardym, torgaý guşlaryň özleriniň görünmän bütin sährany ýaňlandyryp duran owazyny diňlärdim. Bu hili behişdi lezzeti şeýle çäksiz möçberde eçilen Beýik Alla Tagala müňde bir şükürler ederdim. Ynha indem Ilkinji Prezidentimiziň sygyryny okap 25 ýyl çeşmesi öwrümde guwanyp gelen, lezzet alan, tebigy eşretini şeýle ajaýyp beýanyny okap Eziz mekanymyň baharynyň sergin şäherine şeýle çykanymdaky duýgularyma gark bolýaryn.

XIII. Kartdaky Geografik atlar we adalgalaryň öwrenmeginiň ugurlaryndaky ähmiýeti

Isidor Harakiskiniň syýahaty.

Bu ýurduň, şäherleriniň, haklletarynyň ady biziň ýurdymyzyň öňki I müň ýyllygynyň II ýarymynda biziň eramyzyň I ýarymynda Orta gündogarda (Merkezi Aziýanyň günortas, demirgazyk Eýra, demirgazyk Owganystan) çäginde bolandygyny gadymy alymlaryň hemmesi ýazyp geçýär. Ýöne diňe “syýahatçy” Isidor harakiskiý ýurdyň, halkynyň we şäheriň ýerleşişinde, ýeke-täk söwda ýolunyň Parfiýa imperiýasynyň günbatar serhetden gündogar serhete çenli geçendigini ýazyp beýan edýär. Bu ulgamlaýyn çeşme-ýeke-täk ugur ähli antik döwrüniň awtorlaryndan ýeke-täk galan işdir. Mundan Isidor Harakiskiý kemter seretmän ol orta gündogaryň esasy

etnografiki kartasyny düzýär. Esasan-da Orta Aziýanyň b.e.öň IV asyryň ortalaryndan b.e. III asyryň birinji ýarymyna çenli bolupdyr. Syýahatçy Isidor Harakskiý XVIII asyryň başynda XIX asyryň ortalarynda mälim boldy. Onuň ýokary derejedäki işi XIX asyryň II ýarymynda “Kiçi grek geografi” diýen ýygyny mowzuklary çykarýar. K.Mýutler “Ýol ugrý” kitaby grek dilinden latyn diline terjime we oňa düşündüriş berýär. Munda Isiodot Harakskiýdan galan taryhy çeşmeler Parfiýa döwletiniň taryhyny geografiýasy, etniki ýagdaýy berilipdi.

Isodor Harakaskiniň “Ýol ugrý” kitaby L.W Baženowyň redaksiýasy esasynda Orta Aziýanyň gadymy awtory atly bolup rus dilinde terjime edýär.

Isodor işinde ýöräp geçende ýolunda gören ýerlerini ýazýar. Ýagny Orta Aziýanyň we Owganystanyň, Hazar derwezesinden Arohosiýa çenli ýazyp beýan edýär.

Isidor Harakskiý.
Parfiýa duralgasy.

7. Midiýadaky hagiýana 58 shoýun, 10 sany oba, 5 sany şäher bar. Soňra 7 shoýundan Raga we Haraks bar. Yöne Midiýadaky ähli şäherlerden Raga uly. Haraksda patyşa Froat oturypdyr. Şäher dag eteginde ýerleşipdir.

8. Hazar derwezesinden aňyrda Hoarena jülgesi bar. 19 shoýn. Apameýa şäheri, 4 sany oba ba, hersinde -de duralga bar.

9. Soňra Komisena 58 shoýn, 8 oba bar, her haýsynda duralga bar. Hiç hili şäher ýok.

10. Soňra Girkaniýa 60 shoýun, 11 sany oba, hersinde duralga bar.

11. Soňra Astauýena 60 shoýn, 12 sany oba, hersinde-de duralga bar.ol ýerde Arsak I patyşa diýip yglan edildi we şu ýerde baky ot bar.

12. Soňra Parfiýena 25 shoýn, ol ýerde Parfawnisa jülgesi hem şäheri bar. 6 shoýndan patyşanyň mazary bar. Ol ýeri gerekler

Nisaiýeý diýip atlandyrypdyrlar. Soňra gotar (gatar 6 shoýn. Soňra sirok şäheri. 5 shoýun. Diňe bir oba bar onuň ady Safri.

13. Soňra Apawartikiena 27 shoýn, Apowarktika şäheri bilen. Soňra ragaw şäheri we 2 sany oba.

14. Soňra Margiýana 30 shoýn. Ol ýerde Antiohiýa bar. Şol wagt oňa “suwa baý ýer” diýip atlandyrypdyrlar. Hiç hili oba ýok.

15. Soňra Areýa 30 shoýn. Ol ýerde Kondok we artakauan we Aleksandriýa şäherleri bar, Ariýalylylar bar (Ariýa) 4 sany oba bar.

16. Soňra Anon Ariýadaky welaýat 55 shoýn. Bu ýerde Fra, bis, Gari, nil ýaly uly şäherler bar, oba ýok.

17 Soňra Zarongiýana 21 shoýn. Bu ýerde parin we Korak şäherleri bar.

18 Soňra Sakostana (welaýat) Saklar, şkifler ýaşaýar. Paraýtakena, 63 shiýon. Bu ýerde Barda we min, Palakenti, signal şäherleri köşki bar. Şol hatarda Aleksandriýa şäheri (Aleksandropoliýa şäherinden uzak däl) 6 sany oba bar.

19 oňa arahosiýa 36 shoýn. Ol ýerde parfionlar “Ak Indeý” diýip atlandyrypdyrlar. Bu ýerde Bint şäheri, Farsana şäheri, Ilorohoad şäheri. Demetriýa şäheri, soňra Aleksandropol Arohosiýanyň paýtagty bar. Şol ýerde parfiýa tabyn ýar. K.Mýulleriň ýokarda belläp geçişi ýaly Isidoryň Harokskiniň “Ýol ugry” işinde yzygider kartalar, parfiýa patyşalygynyň üsti bilen onuň geçýän günbatardan, gündogara tarap marşruty berilen. Mýülleriniň pikiri boýunça Isidor Harakskiniň gündogar Marşrutynyň bölegi häzirki zaman geografiki nokatlaryňüsti bilen ýagny Hemdon, Tähran, Döwletabat, astiabat, Gürgen, Bijünrt, Kabuşan, Nişapur, Şerifabat, Mozduran, Saroks, Morçak, rgy, Hyrat, Farroh, Jahanabat we uzakdaky Gilmend derýasyndan Kondagara çenli bolmaly.

Ýokarda agzalan atlar häzirki zaman kartasyndan tapawutlanýar ol Ptolomeýiň kartasyna meňzeýär.

XIV. Toponimleriň terbiýeçilik ähmiýeti

Türkmenistanyň çäklerinde gadymdan bäri geografik atlar, dürli hadysalar, tebigy şertler ýa-da şahsyýetler bilen baglansykly döräp

gelipdirler. Şol atlaryň köpüsi haçan dakylandygy mälim bolmasada nesilden nesile asyl nusga şekilinde saklanyp galyp, adamlaryň aňynda ata-babalarymyza hormat sarpasyny tutmaklyk ýaly ähmiýete eýe bolupdyr. Köplenç ýeke duran agajy öwülýä diýip yglan edilmegi, şol agajyň goralmagy ýa-da şol ýerde haýsydyr bir şahsyýetiň helälçilige uçrap galanlygy baglanşykly rowaýat döredilip tebigata we geçmiş arkalara hormat goýamak terbiýesini bermäge hyzmat etdirilipdir.

Bu barada yazylan zatlar birnäçe asyrlardan bäri ýerli halkyň dilinden alnyp alymlar tarapyndan öwrenilip ylmy işler, makalalar, çykyşlar görnüşinde öz orunlaryny tapypdyrlar. Olar gadymy taryhy we taryhy gerografiýany öwrenip Aleksandr Makedonskiniň ýörüşinden soňky ýewropa birikdirilen orta Aziýa barada köp maglumatlary berýär. Bir geografiki ýeleriň pars, arap, grek we latyn dillerinde ýazylanlary bolup, dürli döwürlerde dürliçe atlandyrypdyrlar, şundan soň orta Aziýa we demirgazyk Eýranyň hakyky atlary öwrenildi, anyklanyldy.

Ýazuw çeşmesi – bu dürli barlaglaryň daýanyan esasy maglumatdyr. Belli bir döwri öwrenýän alymlar diňe ylmy däl eýsem dürli edebi ýazgylary hem öwrenipdirler we aýry-aýry mowzuklara üns beripdirler. Olar mowzuklary boýunça gelen neijäni barlap, beýleki maowzuga görä barlamndyrlar.

Alksandyr Makedonskiniň Aheminitleriň ýeňip, ýerlerini eýeleýärler, belli ýöne ol nireleri eýeläpdir?! 80 ýyl geçenden soň, taryhy arena Parfiýa çykýar. Ol Aleksandryň imperýasy dargndan soň döräp, ol imperiýanyň belli bir bölegini eýeleýär, ol ýerler beýlekiler nähili atlandyrylypdyr?! Parfiýanyň ýokarky satraplary soň döredildi. Bu zatlary bilmek üçin özge ýazgylaryana, Kir II we Eýranyň Sasanylar ýurdyny döreden we dargan aralygyndaky ýer-ýurt atlaryny öwrenmeli; Bu wakalar öz içine 1200 ýldan gowrak wagty öz çine alýar.

Orta Aziýany we Orta gündogaryň geografiýasyny bilmek üçin gerek, latyn, pars antfoki ýazgylar Aleksandryň Aziýa boýunça geçiren urşunyň marşrutyny, taryhyny düzdüler. Ol zatlaryň ank wagty kesgitlenende Diodoryň, Isidora harakskiniň ýazgylary

peýdalandy. Anfiki awtorlaryň kartalary has gadymy ýerleriň adyny berýändir. Kitapda bilgeşleýin gadymy eýranlaryň gadymy ýazgylary berilmeýär. Orta Aziýanyň geografiýasy – Awesda aýratyn dorenilende ol ýazgylar uly orun tutýar. Bu kitap b.e.öňki VI we b.e.ýň VII asyrlarynyň wakalary hakynda ýazman diňe geografiki tarapyňy belläp geçýär. Bu kitap 1973 – nji çap edildi.

Ahemenitlariň gol astynda.

“Patyşalaryň patyşasy” we G/d-ky ýurtlar.

Orta ndogar we Aziýa baradaky iň ir ýazgylar b.e.Öňki VI-V asrlaryň sepgidine degişlidir.

1.Dariý I-niň Uly Bekistun ýazgysy 23 (22 ?) ýurdy sanap geçýär. Onda Marguş we Wrkana atlar bolup, has iri ýer atlarydyr.

2.Dariý I-niň parspolýak ýazgysy wagt boýunça II bolup, Uly Bahistundan kän bir tapawutlanmaýar.

3.Dariý I-niň öň giçki ýazgysy naksi-Rustamda tapyldy we olýewropa ýurtlarynyň hasabynda has ulydyr.

4.Kserks I-niň haty, oňa diňe dahlar goşulan. Biz ýazgylary deňeşdirnimizde ýokary 2 patyşanyň ýöreden wagtynda atlaryň kän bir üýtgemäni görýäris. Üýtgeşik atlar bolsa Midiýany eýelenenda ýa-da uly sakanyň patyşalary basyp alypdyr. Bu babatda iki pikir ýüze çykýar we alymlaryň hersi birini esasy hasaplaýarlar. Köp alymlar ortaziýa ýurtlaryň Kir-II-ň döwründe eýelenipdir diýýärlae we iki pikir ýüze çykýar. I pikir; Kir II ol ýerleri Wawilony eýelemazden öň basyp alypdyr, beýlekiler bolsa, ondan soň. M.M.Dýakonow bu ýerler Kir II tarapyndan b.e.öň 545-540 ýyllarda eýelenen, I.M. Diýakonow bolsa has soň eýelenen diýýärler. Ol “Mudiýa Baktriýa we parslar bilen bir wagtda uruş alyp baryp bilmez” diýip belleýär.

Has anyk jogaby bilmek üçin Kir günbatar Eýrandan Baktriýa tarap ýoluny bilmeli: ol Hindiguşyň Demirgazyk dag eteginden geçip takmynan 3 marşrut hödürlenýär:

Birinji iki marşrut- demirgazyk. Ol ekwatoradan (häzirki hamadan) şäherinden beşalap Kaspiden, Kaspi derwezesini kesip Elbrusdan we Türkmen Horosan daglarynyň etegi bilen barýarlar. Ikinji ýol-Reýden saga bolan ýol. Ol Elbrus we Türkmen-Horosan

daglarynyň g-o tarapyndan geçýär. Üçünji ýol g-o, ol Ersitden çykyp Baktriýa ugur alypdyr. Ol 2 wariýantdan ybaratdyr. Taryhy çeşmeler Kir II-soň haýsy ýoldan gidenligini anyk belli etmeýär, ýöne daşynda bar bolan maglumatlara görä, ol günorta ýoldan giden bolmaly. Aleksandr Makedonskiniň Orta Aziýa ýöeüşi hakyndaky Strabonyň, Arridanyň we Kursiý Rufyň işlerinde kiri açlykdan we suwsyzlykdan halas eden taýpa barada maglumat bar. Bu aripa taýpasy şol çeşmeler görä Ariaspa şäherinde ýaşapdyrlar. Ol Durangiona adyny daranglar (srang) göçüp gelenden soň alan bolmaly. Olar Gerodadyň işlerinde öz beýany tapypdyrlar we megerem, ariaspardan güýçli çykyp ýere öz atlaryny dakypdyrlar. Bu ýol has amatly bolandyr. Türkmen-Horosan daglarynyň günorta çetinden geýän günorta ýol hem bolup biler, sebäbi: ol ugurda-da Drannguana duşmak bolýar. Ýöne Köpetdag bilen garagum çölüniň arasyndan geçýän demirgazyk ýol hakyky däl, onda Darangiýana bu ýoluň ugrunda ýerleşmeýär.

Kir II Baktriýa yörüş edende Parfiýa we Girkaniýa çetde galypdyr. Bu I.M.Diyakonowyň pikirini red edýär. Ahmenidiň sistemasyndaky ähli ýurtlaryň ýagdaýy anyk däl. Şonuň üçin goşmaça maglumatlary öwrenmeli.

Behistun ýazgylary boäc Dariý I-niň garşysyna giden, ýoluny çalan we aralykda duran ýurtlary bilip bolýar. Baktriýa satrapynda diňe Fradanyň ýolbaşçylygynda Magruş gozgalaň turuzupdyr.

Yurt taýpalarynyň birek-birege degişli 2 ýoly bar: gan düşlik we boýun bolma.

Magruşyň taryhy arenadan ýok bolmagyny birinji görnüş boýunça düşündirse bolar. Baktriýanyň satrapy Dadarşiş ýok edipdir we gan döküp olary Baktriýa birikdirilendir. Orta Aziýanyň meýdan çäginde ýerleşýän satraplar ahemenitlere degişli bolup, megerem, boýun bolmanyň ilkinji görnüşi boýunça degişlidirler we kä bir hukuklary bardyr.

Belkem halkyň köpüsi Ahemenitleriň hataryna “meýletin-güýç” bilen salynandyrlar, ýöne bu ýurtda gozgalaň turuzmazlyga bahana däl. Meselem, Modiýa Aziýada ožünü tanatsa-da Ahemenitlere degişli bolupdyr. Ol Fraswartişiň ýolbaşçylygynda garaşsyzlyk aljak bolup göreşipdir. Oňa harby taýdan Girkaniýa we Parfiýa kömek

edipdir. Sebäbi olar kuaksar maşgalasyndan bolan şaka satraplyk görnüşünde wepalylyga ant içipdirler. Frewartişa goşulman, öz ferdasynyň öňe süren Margiýana bolsa belkem budiýa- pars ýurdyna (deržawa) birikdirilipdir. Yokarda agzalan 9 satrap Ahamilitlere garşy baş galdyrmadyr. Ýöne wepallylyk kasama dönüklük eden hem tapylypdyr olar “Raýatlyk uruşunyň oduny” ýakypdyrlar. Käbir etniki toparlar erkinligi isläpdirler. Merkezi Eýran welaýatlaryndan başgada Kir II-ä Mudiýada parfiýa we Gerkaniýanyň halky galýar oňa saklar hem degişli edilýär, olar Kir II-niň ölen ýerinde (uzboý) ýaşaýandylar. Oňa arguş hem degişli edilýär. Ol Baktriýa bilen Mudiýa- pars täsirleriniň ortalygyndan galypdyr. Kir II özüniň 30 Yylyk patyşa eden wagtyny pars ýerlerini eýeläp meýdanyny giňeltmäge sarp edipdir. Ol ilki bilen Gündogar Satraba Orta Aziýanyň ýurtlarynda degişli etmäge meşgullanypdyr. Biziň pikirimizçe ol basylyp alynanyň Baktriýa degişli bolup belli bir taýpa eken. Şulary aýtmak bilen biz Gerododa görä Kir II Baktriýa gündogar ýol boýunça döräpdir. Dariý I-iň döwründe uly özgeriş bolmady. Diňe hindi ýokary akymynyň käbir welaýatlary goşulupdyr. Ksereks I döwründe gündogar satraba diňe baha goşulýar. Kir II-niň döwründe gündogarda oňat ýer edinenlerinden soň parslar günbatara ýörüş etmegi ýüreklerine düwýärler. Ahanwipler aziýada 230 ýyllap dolandyrýarlar we şol döwürde onuň düzümi üýtgemeyär. Hat-da Prfiýa Gerko Baktriýada kän bir özgerme edip bilmändir. Diýmek ýokardakylara salgylansak Parfiýa we Gerkaniýa Mudiýa Kuaksarlar döwründe birikdirilýär. Mergiýana kuaksar Kir II wagtynda degişli edilýär. Iranka haraýba baktriş Suguda Gandara Maka haranwatiş we Uarazmiş ýurtlarynyň özbaşdak ýurtlary bolmandyr “Ýurtlaryň şalygyna” Ahawanitler döwründe girýärler. Kserks bir döwründe dahlar bu ýere degişli edilýär.

XV. Kartdaky geografik atlara Watançylyk terbiýe

Eziz ýurdumyz Türkmenistanyň geografiýasyny öwrendigimizçe, hakykatdan hem bu toprakda münlerçe ýyllaryň dowamynda Oguz han nesliniň – ata babalarymyzyň ýaşap, nesil

ýaýradyp, döredip, dowamatda bolandyklaryna şaýatlyk edýän subutnamalar tapylyp barýar. Ol geografik subutnamalary tapyp, seljermeklik we dogry netije çykarmaklyk bolsa şu günki günňüň talaby – Hormatly Prezidentimiziň talaby.

Ata ýurdumyz Garaşsyzlygyny alanyndan soň, dünýä medeniýetine örän köp we önjeýli goşantlar goşan, täze ugurlary, ýörelgeleri hojalyga, durmuşa ornaşdyran, Ýer ýüzünde iň gadymy halklaryň biri bolan türk dilli “Oguz”, “Guz” we ş.m. atlandyrylanlaryň şu günki dowamy türkmeniň taryhy-geografiýasyny dogruçyl öwrenmäge, aga “ak”, gara “gara” diýmäge mümkinçilikler açyldy. Soýuz döwründe ata-babalarymyz, olaryň ýaşan ýerleri, ýörelgeleri barada söhbet açaysaň, milletçilikde aýyplap, öwrülip, ol ugurdan geplemez ýaly edilýärdi. Bu gün ol döwür halkymyzyň ýakyn geçmiş taryhynda gara tegmil bolup galdy. Ol günleriň geçenine şükür!

Türkmenistanda ylmyň, bilimiň dogruçyllyk bilen päk ýöredilmelidigi barada külli türkmeniň biragyzdan saýlan Hormatly Prezidentimiziň tagallalary barada, olaryň umumy jemgyýetçilik ösüşe täsiri, berjek miweleri hakda öňki makalamyzda aýdypdyk.

Şu makala bitewi uly ylmy işiň bir bölegi, ýagny öňki makalanyň dowamy hökmünde garalsa-da bolar. Sebäbi makalada Türkmenistanyň çäklerindäki käbir geografik atlar, olaryň gelip çykyşlary, ýurdumyzyň, halkymyzyň geçmişini asyl nusgasy barada öwrenmekdäki we bizi çalyşjak ýaşlarymyza takyk geografik, ýerli tebigatyň maglumatlary ýetirilmekdäki, düşündirmekdäki ähmiýeti barada gürrüň etmekçi. Milady ýyl hasabyndan öňki V – nji asyryda ýaşap geçen gadymy grek alymy Gerodotyň (485-425ý.) ýer-ýurtlar baradaky ýazgylarynda Türkmenistanyň häzirki çäklerinde we galtaşýan ýerlerinde ýaşan halklaryň-taýpalaryň atlaryny tebigy şertlerine, ýagdaýyna, görnüşine görä dakylan atlary göterýän satraplar ýa-da geografik agzalar barada ýazdylar bolupdyr. Olardan häzirki Hazar deňziniň gündogar kenarynda ýaşan Girkanlarda, gündogarda, dag eteginde we aralarynda parfiýanlar ýaşapdyrlar. Olardan gündogarda, häzirki Duşak şäherçesinden gündogarda, Tejen derýasynyň iki tarapynda-da arylar mesgen tutypdyrlar. Şoňa görä-de

ol ýerlere “Ariýa” diýipdirler. Ariýanyň tutýan çäkleri Tejen derýasynyň jülgesiniň daga girýän ýerlerinden Howuzhana, Mäne-Çäçe düzünden Murgap derýasynyň boýlarynda we Üçaja çenli töwereklerde Margiana, häzirki Pendi çölüniň gündogar bölekleri, Kelif Uzboýy hem-de Atamyradyň (öňki Kerkiniň), Owganystandaky Balh welaýatynyň ýerleşýän ýerleri Baktriýa, Amyderýadan gündogardaky ýerler Sogdiana diýip atlandyrylypdyr. Ariýadan günortada Drangiana ondan günbatarda Pars aýlagyndan gündogar, demirgazyk-gündogarda Persidiýa, ondan günbatar, demirgazyk günbatarda häzirki Hemadan (şol döwürde Ekbatan) şäherinden demirgazykda, Hazar deňziniň günorta-günbatarynda Midiýa diýilýän satraplar ýerleşipdirler. Girkaniýanyň günorta çäklerinde “Ak”, demirgazygynda Oks derýalarynyň barlygy barada ýazgylar bar.

Türkmenistanyň häzirki çäklerinde ýerleşýän Ariýa derýasynyň, satrabyň içindäki duş gelýän gadymy ýer-ýurt atlarynyň geografiýa ylmynda ähmiýeti uludyr. Islendik ýeriň, ýurduň emele gelşiniň geologik geografiýasy barada söhbet etjek bolşan, şol ugra hyzmat edýän taryhy geografiýa ylmyň barlag usullary hakynda aýtman geçmek bolmaz. Has-da taryhy geografiýa sapagyndan okuwçylara, talyplara ders beriljek bolsa bu ylmyň tebigy, jemgyýetçilik we gumanitar ugurlaryň hemmesiniň arasynda dörän özboluşly täsin gurluşynyň barlagyny aýtmak zerur.

Hemme ylymlar niredе, näme, haçan, hähili diýen soraglara jogap beryän bolsalar-da ylmy geografiýa-tebigatdaky hadysalary, taryh bolsa jemgyýetdäki wakalary köplenç öz içine alýar. Dil bilimi bolsa ol hadysany, wakalary ýerbe-ýer islendik halka düşnükli seljermäge kömek edýän esasy serişde bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin bu üç ylmy ulgamlarynyň utgaşykly ugurlary taryhy geografiýada deň derejede orun tutýarlar. Ýokarda getirilen soraglaryň degerli jogaplaryny doly bermek üçin geografiýa ylmyň şu günki derejesinden, taryh, filosofiýa, dil we beýleki ylmy ugurlardan susup almaga maglumatlary tapyp, olary özara baglanyşdyryp, bir netijä gelmek, olary jemläp ulanmak şu ylmyň esasy talabydyr. Bu ylymdan sapaklar geçilende häzirki wagtda biziň

öwrenişen dürli ylmy ugurlarymyzyň bir bitewi zatlygyna, olaryň bir-birlerinden üznä bolup, dowam edip bilmejekdigine, ösmejekdigine göz ýetirýärsiň. Aýdalyň, haýsy döwürdeligi belli däl, emma haçanda bolsa taryhy geçmişde adamlar öz ýaşan ýer-ýurtlaryna tebigy şertleriň şekillerine, haýsyda bolsa bir agdyklyk edýän tebigy agzasyna ýa-da beýleki häsiýetli aýratynlyklaryna mahsuslykda at dakypdyrlar. Ol atlar geografik, ýagny ýer-ýurtlaryň atlary görnüşinde bize gelip ýetipdir. Biziň wezipämiz şol geografik adyň haýsy dildedigini, nämäni aňladýanlygyny kesgitlemäge, seljermäge geografiýa, taryh, dil ylmy ugurlarynyň şu günki ösen derejesiniň ukybyny peýüdalanyň, olaryň biwagtlardaky aňladan, häzirki aňladýan zatlarynyň syrларыny açmak, açmaga synanyşmakdan ybaratdyr. Ýagny, öz pikirimizi orta atýarys. Bu usul her kimiň özüniň pikirlenmegine itergi bolýar, özboluşly çekişmäniň döremegine getirýär. Çekişme bar ýerinde-de hakykata ýetmäge dürli ýollaryň dogrusyny saýlamaga mümkinçilik bar.

Meselem, milady ýyl hasabyndan öňki V asyrdaky ýaşan gerodyň we ondan soňky gadymy döwre deňişli ýazgylarda duşýan “Ariýa” ýurdy, “Ariýa” derýasy, “Arianlar” ýa-da “Arianlar” halkyň, taýpaň ady. Bu sözüň gadym döwürlerde-de, häzirem iki hili manysy hemmä mälim: biri Ary-sypat görnüşinde arassalygy aňladýar, beýlekisi-Ary-bal arysý, umuman, ary diýilýänleriň ady, ýagny at görnüşinde häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýar. “Ary” sözüniň görnüşinde ýene-de bir ulanylýan nusgasy-agaç kesilýän uly byçgada aýdylýandyr ýa-da agajy dikligine kesmäge ýorite ýasalan byçgada “Ary” diýilýär.

Ariýa ýurdunyň ýerleşýän çäklerini I.N.Hlopın gem biziň ýokarda getirişimiz ýalyrak alýar [10]. Ariýanyň günorta çäginde Gerrirud derýasy (sagdan) bilen Keşefrud (çepden) derýalarynyň birigýän yerinden alyp gaýdýar. Olaryň birigýän ýeri ozalky SSSR-iň çäginde daşarda bolany üçin we “Ariýa” diýilýän ýurduň tutuşlygyna SSSR-iň çäginde daşarda diýlen ýalňyş ýörelgedäki taryh ylmynda dowam edenligi üçin köp alymlar ol taryhy ýurda we halka üns berilmändigini hem belleýär. Bulardan başga-da awtor “Ariýanyň gysgaça taryhy oçerki” diýen bölümünde köp sanly

geografik we taryhy maglumatlar getirýär. Onuň bu maglumatlary örän peýdaly. Emma ol taryhçy bolany üçin gadymy dünýä taryhy döwürde Ariýa derýasynyň deltasynyň aýagynyň Sarahs şäheriniň golaýynda bolup, derýanyň şahalanyp, iki ugra bölünýänine seljeriş berip bilmän, onuň şeýleligini belläp geçýär .

Tejen derýasynyň, ýagny gadymy Ariýa derýasynyň Sarahsdan şahalanýanlygy. Şol şäheriň golaýynda batgaly, kölli deltanyň (derýa aýagynyň) bolanlygy baradaky maglumatlary W.W.Bartoldyň ýygýndysynyň 3-nji jildinde 134-135-nji sahypalarda “Tejen” diýlip atlandyrlan makalasynda-da görmek bolýar. Bartold öz işinde Aleksandr Makedonskiniň ýanynda hemişe bolan, onuň ýörişleriniň ýazgylaryny alyp baryjy Aristobulyň işlerine salgylanyp, “Ariý-Gerirud derýasy çägelikleriň arasynda ýitip gidýär” diýen maglumaty getirýär [4]. Aristobuldan 1100 ýyl gowrak soň gelen araplar hem şony tassyklaýarlar. Bartoldyň Aziýa muzeýindäki Agahynyň golýazmasyna salgylanyp, horezmli taryhçynyň “Tejen deryasynyň çuň köl diýen ýerde tamamlanýanlygyny” aýdandygyny hem bellemek gerek [7,4].

Umuman, häzirki Tejen diýlip atlandyrlan deryanyň Sarahs deltasynda ekerançylyk işleri b.e.ö. 3 müňünji ýyllarda başlananlygy, ol ýerden alty sany suwaryş kanallarynyň soňky ýyllarda çekilenligi, olaryň biriniň Mara tarap ugrugyp, Sarahs bilen aralygyň orta ýoluna çenli yetýänligi barada maglumatlary W.W.Bartold dürli çeşmelere salgylanmak bilen getirip görkezýär. Şeýlelikde Arileriň ýurdy öňki ýalňyş düşüňjä görä häzirki Tejen derýasynyň Owganystandaky Gerirud ýa-da Eýrandaky Keşefrud goşantlarynda däl-de, ol ikisi birigeninden soňky emele gelýän ugrunda we derýanyň gadymky (deltasynyň) aýagynyň Sarahs diýilýän ýerinde ýerleşipdir. Bu ýurda Ariýa, ýaşajylaryna Ariýler, derýa bolsa Ary ýa-da pars dilinde Arirud diýipdirler.

Ariýler, Ariýa ýurdy barada I.N.Hlopiniň ýokarda getirilen işiniň 194-nji sahypasynda birnäçe arheologik çeşmelere salgylanylýp, häzirki Tejen oazisinden günorta-gündogarda, gadymy ýaşajyň m.ý.ö. 4 müňünji ýylyň ahyrynda we 3 müňünji ýylyň başlarynda başlananlygy, ol medeni merkezde köp sanly ilat ýaşan

ýerleriň Aleksandr Makedonskä güýçli gaýtawul beren bolmaklary barada G.A.Koşelenko “Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии” diýen kitapda Sarahs oazisi atly makalasynnda ýazýar.

Şeýlelikde, Ariýa diýen gadymy ýurduň Soltanşa Atanyýazowyň ýazyşy ýaly “Owganystanyň Hyrat welaýatynyň (Eýran düzlüniň gündogarsynyň) gadymy grek dilin-de ulanylýan ýörgünli ady däl-de tutuşlygyna Türkmenistanyň çäklerindeligini jedelsiz çözülýär. Adalatlygyň hatyrasyna biziň belli ýer, ýurt atlaryny öwrenijimiz “Şol döwürde Tejen deryasyna Ariý diýipdirler. Bu adyň ariý diýen halkyň adyndan emele gelen bolmagy mümkindir” diýen jümlelerini hem ýatlamak gerek. Ary sözüne “Türkmen nusgawy edebiýatynyň sözlügi” diýen kitapda iki hili many beripdirler.

“Ary I arassa, päk, tämiz”. “Ary II ýalaňaç, boş [7, 31 s.]. Şu sahypada Ariýa sözi hem bar, onuň manysyny-karz, amanat, diýen sözler bilen düşündirýärler [7].

Şu ýerde ýene-de bir gezek “Ariý” ýa-da “Ary” görnüşindäki sözi häzirki türkmen dilinde hem at-jandaryň, agajy dikligine kesmäge, şeýle-de uly, ýogyn agaçlary kesmekde ulanylýan byçgynyň ady, hem sypat-arassalygyň nyşany bolup ulanylýanlygyny aýdyp, ol sözüň gadymy grek dilinden ýa-da başga dilden dile geçmändigini, hut türkmen türki dildenligini nygtasymyz gelýär.

Şol gadymy Ariýanyň hemişelik merkezine, merkezi şäherine hemme döwürlerde-de “Sarahs” diýilipdir.

Sarahs barada ýokarda agzalan kitabyň 326-njy sahypasynda “Sarahs-Saragt Türkmenistanyň günortasynda gadymy uly bir şäheriň ady. Onuň harabaçylygy häzirki Sarahs etrabynyň merkeziniň golaýynda ýerleşýär” diýlen ýazgyny görýäris. Sarahs barada TSE-niň 7-nji tomunyň 442-nji sahypasynda-da maglumatlar berlipdir.

Ýer-ýurt atlaryny öwreniji alym Soltanşa Atanyýazow 1970-nji ýylda çap bolan “Türkmenistanyň toponimik sözlügi” diýen kitabyň 202-nji sahypasynda-da şeýle ýazýar: “Saragt-Tejen oazisinde etrap, şäherçe. Bu adyň ýerli halk tarapyndan ulanylyşy we

gadymy formasy Serahsdyr. Bu sözün manysy belli däl. Orta asyr taryhçylary ony adam ady hasap edýärler. Meselem, as-Samany şäheriň Serahs diýen galtaman tarapyndan salnanlygyny ýazýar (MUTT/335 s.). Ýakutyň geografik sözlüğinde hem şu gaýtalanýar, onda Serhas ýa-da Serahs Fudirziň ogly edilip görkezilýär (MUTT/423 s.). XIX asyr Eýran taryhçylary hem-bu ady Gudarzyň ogly Serahs bilen baglanyşdyrýarlar (MUTT, II, 295 s.)”.

Şu alymyň “Söz mülküne syýahat” diýen işinde 263-nji sah. Ýokarda aýdanlarynda “II asyr grek alymy Ptolemeýiň işlerinde Sarags oazisiniň Sirakena (Siraklaryň ýurdy) diýen gadymy adyna duş gelýäris” diýen ýazgysy hem bar. Sarahs şäheriniň milady ýyl hasabyndan öňki 1-nji mün ýyllygynyň başlarynda-da barlygyna taryhy edebiýatlarda duş gelmek bolýar. Sarahs ýaýlasynyň çäklerinde medeni durmuş, oturymly ýaşayş milady ýyl hasabyndan öňki III müňünji ýyllaryň başynda döräpdir .

Sary agyz ady ýerli tebigy şertleriň häsiýetini beýan edýän ýeke-täk dogry kesgitlenilen atdyr. Onuň sebäbini düşündirmek kyn däl. Eger-de halypa alymymyz Soltanşanyň ýazyşy ýaly “Serahs” diýilende-de ýene-de türkmençe bir (uly) göwräniň agzy ýagny “Ser agyz” diýen iki sözden goşulyp ýasalan adalga bolýarda ýerli tebigy şertiň bir häsiýetine – dagyň göwresinden (serinden) açylýan agzy aňladýar. “Ser” sözi türkmen dilinde göwre, ýa-da göwräni hereketlendiriji aň-paýhas manysynda-da ulanylýar. Meselem, türkmen klassikasynda “Serinden duman açylmaz üsti (göni) belent garly daglar” diýen setirleri kim bilmeýär. Ýa-da öňki bolşundan – aňly hereketinden başgarak, oýlansyzrak hereket edenlere “Ol öz serindemyka?” diýilýänini hemmämiz bilýäris. Şonuň üçin “Ser agyz” diýleninde-de ol at – adalga diňe türkmençe bolýar. Eger şeýle bolsa bu ýerlerde şol gadymy geçmiş döwürlerde ýaşan adamlar hem şu günki türkmenleriň ata-babalary diýmäge doly esas bar. Biziň pikirimizçe gadymy şäher dag bilen düzüň arasyndaky, ýagny garamtyl mele dag ýapgytlaryndan hem-de aksowult takyrsöz düzlükden sary reňki bilen tapawutlanýan dagdan düze açylan jülgäniň agzyna, elbetde biziň ata-babalarymyz “Sary agyz” diýendirler.

XVI. Dünýä geografiýa ylmyna adalga görnüşinde giren türkmen toponimleri

Dünýäniň kartasynda geografiki atlar dürli milletleriň dillerinde dakylan bolsalarda, olar üýtgeşsiz şol durşuna ähli halklar tarapyndan ýoýulman alynyp ulanylmalydyrlar. Kä halatlarda dürli döwletlerde gadymy geografiki atlar soňky döwrüň talaplaryna ýa-da soňky asyrlarda şol ýere baran, döwlet guran milletiň diline, taryhyna dahylsyz bolup görünýär. Şu sebäpden ugur alyp ýerli döwletiň karary bilen ol atlar täze atlar bilen çalşylýar. Meselem, Meksikanyň paýtagty Mehiko şäheriniň XX asyryň I ýarymyna çenli Tenoçtetlen; ýa-da Nýu Ýork şäheriniň başlangyç adynyň Nýu Galandiýa bolanlygy ýokarda aýdylana jogap bolup biler.

Dünýä kartasynda käbir atlaryň ähliumumy adamzat taryhyna deňişli rowaýatlara görä dakylýandygyny görmek bolýar. Meselem, Afrika bilen Madagaskaryň aralygynda ýerleşýän adanyň Ýewropa diýip atlandyrylmagy, ýewropalylaryň bu ýere ilkinji gelen we düşlän ýerleridigini beýan edýän rowaýata deňişli bolsa, Şri Lanka adasy bilen Hindistan ýarymadasyň arasyndaky ýalpaklygyň “Adamata köprüsi” diýip atlandyrylmagy dini ylmy çeşmelerdäki Adam ata bilen How enäniň ýere inderilen taryhy bilen baglanşykly rowaýatda beýan edilýär. Şu mysallardan görnüşi ýaly dünýä kartasyndaky geografiki atlar Ýeriň tebigatyny, adamzat taryhyny, dünýä dillerini öwrenijilere bahasyna ýetip bilmajak örän giň we çuň manyly maglumatlary berip biler.

Goňşy hem doganlyk milletleriň dillerindäki toponimleriň Türkmenistanda duşýanlari. Türkmenistanyň kartasyndaky toponimleri, tebigy şertlere, tebigy baýlyklara, hojalyk pudaklara, şahsy atlara we beýlekilere deňişlilikleri boýunça böleklere bölmek.

Tebigy şert diýilende, olary bilip, şu ýerde ilatyň ýaşan ýeriniň, şäheriniň döremeginiň esasy sebäbi suw çeşmesi-derýanyň emele gelşine, onuň suw ýygnaýan meýdanynyň, suwunyň toplanşynyň ýagdaýyny synlamaly bolarys. Tejen derýasynyň esasy goşantlary Owganystanyň çäklerindäki Sefit kuh dagynyň

günortasyndan döreyär. Olaryň suwlarynyň birleşmeginden bolsa ýazyna joşýan, tomsuna orta we aşak akymynda guraýan derýa emele gelyär. Derýanyň goşantlarynyň akýan ugurlarynda has hem Hyrat jülgesinde ýeriň ýüzüne golaý ýerleşýän dag jynslaryna neogen döwrüne degişli sarymtyl gyzygylt reňklere “islím gatlagy” diýilýän çökündilerden ybarat. Gar, ýagyş suwlary toplananynda dag ýapgytlarynda çalt hereket edýän akar döredýär. Şol çalt akarlar hem toýunsow, suw ýuwumyna durnuksyz gyzygylt islím gatlagynyň jynslaryny ýuwup alyp gaýdýarlar. Derýa dag arasyndaky gysbydan akanynda suwunyň düzümindäki gyrmançasyny galdyryp bilmän düzlüge alyp çykýar. Düzlüge çykan ýerinde akaryň ýaýramagyna we tizliginiň peselmegine şertler döreyär. Şonuň üçin hem gyrmançanyň bir bölegi şol ýerde demirgazyga alnyp gidilýär. Dag gaýalarynyň şu ýerdäki hek, dolomit we beýleki dag jynslarynyň reňkleri gögümtil gararak, ýa-da garamtyl meleräk bolýarlar. Düzlerdäki gadymky çökerilen allýuwial-delta çökündiler (derýa suwunyň häzirki döwürde getiren çökündileri). Günüň we beýleki tebigy hadysalaryň täsirinden mele, açyk mele reňkli ýagdaýa gelyär. Olaryň, ýagny garamtyl mele dag gaýalary bilen açyk mele-aksowult reňkli düzlügiň aralygynda goňrymtyl sargylt ýa-da reňkdäki töwerekden aýyl-saýyl tapawutly zolak emele gelyär. Ol zolak bolsa düzlükde giň meýdany tutýar, ol daga golaýladygyňça inçelýär we daga girip gidýär. Şu ýeriň umumy görnüşini daşyndan synlan adama garamtyl-gögümtil gaýalar bilen alasowult düzlügiň arasynda sary agyz görünýär. Ynha, şol dag gysbysynyň düzlüge çykýan sarymtyl reňkli hanasynyň sypatyny görýäse biziň gadymy ata-babalarymyz bu ýere “Sary agyz” diýip at berilipdirler diýýäris.

Bu pikirimiziň dogrulygyny şu ýerleriň öz tebigy şertleri kepillendirýär. Biz 1987-nji ýyldan başlap, Tejen derýasynyň häzirki zaman deltasynyň (aýagynyň) demirgazyk, demirgazyk-gündogar çäklerinde we demirgazykdaky gadymy deltasynyň ýaýran ýerlerinde landşaft barlag işlerini geçirenimizde, Murgap derýasynyň getiren gyrmançasynyň emele gelen, takyry Tejen derýasynyň çökündisinden reňki boýunça tapawutlandyrmak kyn bolmaýardy. Tejenini gyrmançasyny bilen Murgabyň çökündileriniň bir-birlerine

sepleşýän ýerlerinde-de olar reňki bilen düýpgöter tapawutlanýar. Tejen derýasynyň gyrmançasy hemişe goňras-sargylt, Murgabyňky bolsa açyk mele, ýa-da, aksowultlygy bilen bir-birine garjaşman ýatýarlar. Eger kimiň şübhesi bolsa Gurbansoltan aýynyň ahryrlaryna, Magtymguly aýynyň başyna Tejen derýasy joşanda onuň kenaryna baryp göräýsin.

Şeýlelikde gadymy Sarahs şäheriniň adynyň ýerli tebigy şerte görä döränligi, ýagny Sary agyzlygy we bu şähre şol ady dakanlaryň bolsa Oguzhan nesli türki dilli halklygy hiç hili düşündirişi talap etmeýär.

Biz şu makalamyzda diňe iki geografik gadymy geografik ada seljeriş berdik. Ary-Ariý hem-de “Sarahs”-“Sary agyz” sözleriniň ikisine-de türkçe häzirki zaman türkmen dilinde düşnükliedigini, tebigy şertlere mahsuslygyny ýazdyk.

Biziň bu işimiz ýurdumyzyň geografiýasyny has çuň öwrenmäge mümkinçilik berýän dürli usullaryň barlygyny, şol usullary ýaşlarmyzyň hem gelejekde ylym ýöretmekde ulanmaklaryna sapak bolsun diýilip ýazyldy.

XVII. JYGALBEGIŇ GÖROGLA MIRAS GOÝAN ÝURDY

Biziň ata-babalarymyz gadymy döwürlerden bäri tebigat bilen sazlaşykly ýaşamak we onuň peşgeşlerinden rejeli peýdalanmak ukypalaryny kämil dereýetiripdirler, öz durmuş ýörelgeleriniň iň ýokary derejä çenli kämilleşdiripdirler. Bu bolsa olara mähriban topragymyzdan ähli işleri ussatlarça alyp barmakda, maddy gymmatlyklary döretmekde, Beýik ýüpek ýolunyň hereket etmegine işjeň gatnaşmakda, öz döwrüniň wezipeleriniň mynasyp çözgütlerini tapmakda ýardam beripdir.

Gurbanguly Berdimuhammedow

Çardagly Çandybili, ýagny Göroglynyň doglup, ömür süren, topragyny goran we dünýäden öten ýurduň Günbatar Köpetdagyň başlanýan yerinden, ýagny Merkezi Köpetdagdan bölünip, şahalanyp

gidýän Köse (kösäniň) dagynyň eteginde ýerleşýändigini subut edýän maglumatlar az däl.

Biziň gahryman agamyz Türkmen Görogly beg öz ýaşan ýeiniň başga her bir ýurtlar bilen çalşyrylmazlygynyň aladasyny eden ýaly, öz mekanyňy “Çardagly Çandybil” diýip atlandyrypdyr. Onuň töweregindäki ýerleriň hem öz döwründäki atlaryny aýdyp, ata ýurduny, ene topragyny wasp edip gidipdirler. “Çandybil” atly obadyr gadymy ýaşalan ýurtlar başga köp ýerlerde bolsalar-da olaryň sanyny dörde ýetiräýseler hem ol ýurduň, obanyň Ýyldyz dagy ýokdur, ýagny Günüň, Aýyň wagty we ugur kesgitlemekde ähmiýetli ýyldyzlaryň üstünden dogýan dagy ýokdur. Goý, bularyň hemmesini tapsynlar, ýöne şonda-da dag gerşini kesip ýatan, uly kerwen ýoly geçýän dagyň gädigi Derebegini (Derbendi) “Çandybilleriniň” golaýyndan tapmazlar.

Türkmenistanyň iri we orta çäklerindäki topografik-geografik kartalarynda “Pakyrşy galasy” diýlip bellenilýän ýeriň “Çardagly Çandybiliň” hut özüdigine ozal hem köp deliller getirip ýazypdyk. Şol dellileriň üstüni ýetirmäge başga-da Göroglynyň döwürüne degişli bolup biläýjek birnäçe geografik goşundylarygoşmaga mümkinçilik bar.

“Pakyrşy galasynyň” günorta-günbatarynda özbaşyna ýokary göterilen beýiklik bar. Şol beýiklige ýerli ilat häli-häzirem “Çakany diňi” diýýär. “Diň diýlende isle tekiz ýerde bolsun, dagda bolsun, tapawudy ýok, emeli beýgeldilen ýa-da tebigy döreýşi boýunça töwerekdäki ýerlerden beýigräk bolup, gözegçilik etmäge, gadymy geçmişde çapawulçylyk edilýän, kerwenleriň gatnaýan döwürlerinde ýollara, geçitlere, gädiklere seredip oturylýan ýer göz önüne gelýär”. Şol “Çakanyň diňi” hem Kösäniň dagynyň demirgazyk ýapgydynda özbaşyna beýleki ýerlerden saýlanyp duran beýiklikde ýerleşýär. Diň günbatar 6 km-de Müňgyş diýen jülgede Bendesen jülgesine çykýan kiçeňräk, 20-30 km-de, Garaburundan ýa-da Tersakandan Hojagala – Bendesinden jülgesine çykýan has uly kerwen ýollaryna, şeýle-de Ýyldyz dagy bilen Akjadagyň arasyndan çykýan beýigräk dag gädiginiň, ondan günbatar 6 km-de Dogruja bilen gaýraky Hasar daglarynyň arasyndan geçýän esasy kerwen ýollaryna gözegçilik

etmäge iň amatly ýerde ýerleşýär. Şol diňe çykyp otursaň, ileri dag etegi, demirgazykdaky Köpetdagyň baş gerşi diýilýäniň günorta taraplary, günbatarda bolsa Hojagala obasynyň gündogardaky belentlige çenli aralyklar oňat görünýär. Orta asyrlaryň galagoply zamanasynda il-ýurduňy goramak üçin ýollara, öz ýaşaýan ýerinden uzaklara gözegçilik etmek zerur bolupdyr.

Şonuň üçin hem şol belentligiň üstünde hemişe gözegçileri goýupdyrlar, olar giň jülgede bolýan hereketleri hemmeden öňürti görüp, ýurduň patyşasyna aýdypdyrlar. Ol belentlige ýöne “Din” diýäýmäh, “Çakanyň dini” diýilmeginiň sebäbini biziň pikirimizçe, şol ýerde outran gözegçi kim bolsa-da gören zadyny tiz-tizden öz begine, patyşasyna ýetirmeli bolany üçin, “Çakanyň”, ýagny, “Çalt habar ýetirijiniň oturýan beýikligi – diňi” diýlendirler. “Çakan” sözüniň türkmen dilinde sypat, ýagny daşky sypaty aňladýan manysynyň hem bardygyny bellemek gerek. Meselem, adam garaýagy bolup, gözleri hem gök bolsa, oňa “Çakan” diýilmesi bardyr. Atlarda-da eger alny sakar, ýaly kirpigi, guýrugy ak bolsa “Çakan at” diýilýändir. “Çakan” sözüniň üçünji manysy bir habary ýa-da gepi assyrynlyk bilen duýdurman başga-da birine ýetirip, arabozarlyk etse ýa-da ýöne gep berip, birini öňkipikirinden dönderse “Heý pylany-ha pylanyny çakdow” diýilýär. Şonuň üçin bolsa gerek, zäherleri haýwan adamyny ýa-da maly dişlese ýa-da bedene iňnesini sanjyp, zäher göýberse “Pylan zat çakypdyr” diýilýär. Biziň mysalymyzda “Çakanyň diňi” diýilýän geografik adyň döremegi gözegçiniň oturýan ýeri bilen baglanyşykly bolup, ol gözegçiniň gören zadyny örän tiz wagtda Serdaryna, ýolbaşçysyna ýetirmelidigini aňladýar. Bu adyň göterýän ýeriň geografiki ýagdaýy hut şol mazmuna gabat gelýär.

Mundan başga-da “Pakyrşyhyň galasy” diýilýän ýerden dagyň bilini syryp günbatara gitseň, 4-5 kilometrligde Kösäniň dagynyň günbatar kert eňnidiniň eteginde ýerleşýän “Seri baba” diýlip atlandyrylýan burun (dag) bar. Şol dagyň günorta-gündogarynda Kösäniň dagyna birigýän ýerinde “Gambaryň gowagy” diýilýän ýer hem bar. “Seri – baba” burnunyň üstünde adam jaýlanan ýer hem bar. Bu dag gerşine gysgaça “burun” diýýärler. “Seri-baba” adynyň

dakylmagynyň hem özboluşly sebäbi bar. Biziň ata-babalarmyz ýer-ýurtlara at dakanlarynda hökmany suratda şol ýeriň tebigy şertine, ýagdaýyna, häsiýetli aýratynlygyna, taryhy waka, şahsyýet bilen baglanyşyklylykda, haýsydyr bir manyny açýan mazmundaky atlary dakypdyrlar.

“Seri Baba” adynyň döremegi-de biziň pikirimizçe “Çardagly Çandybiliň” eýesi Görogly agamyz bilen baglydyr. “Ser” sözüniň hem ugurdaş bir näçe many aňladýan bolmagy mümkin. Beýik akyldar Magtymguly Pyragynyň “Bir işdy” diýen şygrynda “Serinden geçdi” diýlende belkem Görogly agamyz we oňa meňzeş gerçeklerimiz göz önünde tutandyr.

Ner bedewli begler, hanlar,
Atlansa dolar meýdanlar,
Sokdi dere, dökdi ganlar,
Goçaklar serinden geçdi.

“Saýatly-Hemra” dessanynda “Serim gurban täze gelen now güle” diýilmegi “Özüm” ýa-da “Janym gurban” diýiligidir.

Eýsem, “Seri baba” diýildigi nämäni aňladýar? Ýadymyza salsak, Türkmen Görogly beg 120 ýaşap, ömrüniň ahyrky pursatlarynda dagda bir gowaga girip ýatýandyr. Megerem, Türkmen örogly begiň şol amanady Alla tabşyran ýerini edebileşdirmek maksady bilen, bu ýere “Seri”, ýagny G Gyn jan beren ýeri diýlip at goýandyrlar.

Şol dagyň gap bilindäki gowak, onuň alnyndaky Gyratyň otlap ýören, soňra duşmanlar gelende Göroglynyň döwüş guran meýdany..... bularyň hemmesi eserdäki suratlandyrylan ýerlere meňzäp dur. Şol ýerlere baranynda, Görogly begiň ruhy ýanynda bar ýaly bir hili täsin duýgy hem döreýär. Şol keramatly ýeriň topragy dil açyp, “Hawa, seniň Görogly agaň, ynha, meniň gujagymda ýatyr” diýäýjek ýaly bolup dur.

Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen halkynyň geçmişindäki mukaddesligi janlandyrmakda, olary şu güniň talabyna laýyk rövüşde ösdürip, diňe bir türkmen halkyna däl, eýsem bütün ýer

ýüzine ýaýmakda irginsiz alada edýär. Ol taryhy mukaddesliklerimizi dikeldip, şu günki ýaş nesili we geljekgi ýaş nesillerimizi ata-baba ýollarymyza, Allanyň nazary düşen mekanymyza wepaly bolmagy ündeýär. Biziň hemmämize mukaddes bolan Jygalybegiň, onuň Adybeg sultan oglundan galan gahryman agamyz Türkmen Görogly begiň ýaşap, ýurt goran ýeri bolan Çardagly Çandybiliň adyny gaýtadab dikeldip, ak mermerli Aşgabadyň täzeden gurulýan Köpetdagyň etegini tutup ulaljak, ösjek bölegine şol gerjekleriň göbek gany daman yeriniň ady bilen atlandyrylmagy, eýsem muňa mysal dälmi?!

XVIII. GÖROGLYNYŇ ÇAGDALY ÇANDYBILI TÜRKMENISTANDA

Gurbanguly Berdimuhammedow:

Biziň halkymyza ýokary derejede zähmetsöýerlik mahsusdyr. Ýöne esaslandyrylan, päk ýürekliligiň emele gelen ýörelgeleri we gurşap alan tebigy giňligiň ähli zarurlyklary bilen şertlendirilen zähmetsöýerlik mahsusudyr. Biziň halkymyz öz wagtynda ýaşayan gurşawyna oýlanyşykly çemeleşip, maddy önümleri üznüksiz öndümäge oňaly edip we şonüň bilen birlikde ruhy we ahlak başlangyçlary bilen dolduryp, ukyplylygyň, iş başarjaňlygyň täsin gudratyny görkezipdir. Öz taryhyny adamzat siwilizasiýasynyň dörän döwründen alyp gaýdaýan beýleki halklar ýaly, türkmen halky hem öz durmuş-medeni nusgasyny döretmekde uly üstünlikler gazanypdyr. Bu nusga häzirki döwürde-de halkymyzyň maşgala institutynda we ruhy däp-dessurlarynda saklanyp galypdyr.

“Görogly” eposy ýer yüzündäki halklaryň iň gadymylarynyň biri bolan türkmen halkynyň döredip, ösdürip, taplap, timarlap, biziň günlerimize ýetiren iň ajaýyp eserleriniň biridir. Bu eserde halkyň öz ogullaryna arzuwlan iň oňat häsiýetleriniň Jygalybegiň, Göroglynyň, onuň kyrklarynyň, olaryň ýanyoldaşlarynyň häsiýetlerini, obrazlarynyň üsti bilen okyja, diňleýjä ýiterenligi, obrazlarda, has-da Göroglynyň onuň Gyratynyň obrazlarynyňda käbir hyýaly, edebi

çeperleşdirilmeleriň, artdyrylmalaryň bardygy hiç kimde şübhe döretmeýärmikä diýýärin. Mümkün, Göroglynyň çeper obrazynda dürli döwürlerde ýaşan, Watany, halky goramakda deňi-taýy bolmadyk gahrymanlyk görkezen türkmen gerçekleriniň edermenlikleri, namysjaňlyklary, edep-ekramlylyklary, akyl-huş artykmaçlyklary jemlenip görkezilen bolmagyny-da inkär edip bolmazmyka diýýärin.

Bu obraz nähili dörän bolsa-da her-hal, boş ýerden ýagny düýpden hyýaly zat bolup bilmez. Munuň düýbünde hökman, şol eposdaky hadysalara kybapdaş bolup geçen zatlar bolajmaly. Şoňa görä-de, eger Görogly türkmen bolýan bolsa (oňa hiç-hili şek-şübhe bolup bilmez) onda türkmen halkynyň gadymdan ýaşap gelen mekany Türkmenistanda şol eposdaky aýdylýan ýurtlarda, ýerlere meňzeş, doly bolmasa-da garaz, gabat gelýän zatlar bolajmaly.

Şu pikir onlarça ýyllaryň dowamynda maňa hiç ynjalık bermän gelýärdi, Türkmenistanyň çäkleriniňde barmadyk ýerlerim örän az bolsa gerek. Şeýle bolansoň, baran ýerimden mydama (özümden bidin diýen ýaly) Göroglynyň ýerlerini gözleýärdim. Hat-da Türkmenistanyň çäklerinden daşarda; Balkan ýarym adasynda, Karpatda, Kawkazda we beýleki ýerlerde bolanymda şol eposdaky suratlandyrylýan ýurtlary, ýerleri gözleýärdim. Görüp otursak Gördoglynyň Çardagly Çandybili öz ölkämizde, onda-da öz çagalygymyň geçen ýerinde bolsa nätjek! Ol zatlary giç hem bolsa saýgaryp tapanyma begendim we bu pikerlerimi il-günümede ýetirmäge ymtyldym.

(Indi häzirki Bendesiniň gadymy Çardagly Çandybildigine we Göroglynyň doguşyna şaýtalyk edýän zatlar hakda durup geçeliň).

Häzirki Balkan oblasti Gyzyrlabat raýonynyň çäginde ýerleşen Bendesen obasynyň günortasyndaky Kösedag ady bilen belli beýik dagyň gap bilinde Pakyrşyň tagtasy diýilýän gadymy ýurt bar. Ýurduň ileri çäginde dagyň beýik gersiniň düýbünde XII-XIII asyrlarda ýaşap geçen häzirki bendesenileleriň atasy (Pakyrşyhabanyň) Fakreddinbabanyň gonambaşylygyndaky uly öwlüýä bar. Öwlüýäniň demirgazygynda bolsa gadymy galanyň diwarynyň we käbir minarasynyň galyndylary saklanyp galypdyr.

Hemmä mälim bolşy ýaly, galalar gasdymy geçmişde şäher –oba ilatynyň goranmagy, ýagny hüjüm edip gelen duşmandan goranmak üçin gerek bolupdyr. Emma şol töwerekdäki ýaşayan dürli türkmen tireleriniň (gökleň, teke, ýomut) we Bendesinde ýaşayan şyhларыň ýaşullarynyň güwä geçmeklerine görä bu ýere Pakyrşyh (ýagny Fareddin) geleninde soň musulman älemine degişli adamlar hiç haçan uruş-a beýle dursun, ýaman niýet bilen hem ol ulamanyň hatyryna onuň ýerlerine ýönelmändirler. Diýmek, soňky 800 ýyldan bäri we häzir hem bu ýerde ýaşayan Abubekir Syddyhyň we Pakyrşyhyň nesilleri bolan şyhlar diňe dini düşüňjelerden başga syýasatlara, goşulma, şerigat ýoluny ündäp ýaşan şyhlardan tapawutlylykda has irki ýaşan ilat töwerekdäki beýleki ýaşajylar ýaly, garamaýak bolupdyrlar. Şonuň üçinem uruş-çozuşlardan halas däl eken diýmäge doly esas bermeýär we bu ýeriň türkmen Göroglynyň gadymy Çardagly Çandybili bolaýmagy öran ähtimaldyr.

Muňa birnäçe zatlaryň mysalynyň üsti bilen göz ýetirmäge synanyşalyň. Ozaly bilen, irki döwürlerde halk arasynda has sylagly-hormatly adamlaryň olaryň ýakyn hossarlarynyň jesetleri häzirki ýaly, gömülip jaýlanman, ýörite ýerasty giň otag görnüşli jaýda aýry-aýrylykda ýatyrylyp, üsti gömülmän goýlup gaýdylymagy (ol jaýlaryň gurlan ýeri öran pynhan saklanan bolmagy mümkin). Türkmenistanyň çäklerinde şol hili adam jaýlanyşynyň mysaly seýrek zat dälmi kä öýdýärim. Eger şeýle bolsa, Göroglynyň öz ejesiniň jaýyndan daş çykyp bilmegi fantastiki-hyýaly zat däl-de, hakykata ýakyn bilup biläýjek zat. Onuň ejesi ýogalanda onuň göwresinde ýetik çaganyň gidenini bilýän diri galan şol neberäni sylaýan ildeşleriniň ýaşrynlykda hemaýat etmekleriniň mümkinligini inkär etmeseň, hakykata ýakyn, bolup biläýjek zat bolýar-da duruberýär. Şu delil bilen Göroglynyň hakykatdan-da gör oglulygyny sülä getirmek isleýäris.

Indi bolsa şol gadymy galanyň gurlan ýeriniň Göroglynyň Çardagly Çandybililiginiň delillerine seredeliň!

Gürrüni ediljek ýer häzir yslam äleminde belli bolan Şahslaryň biri Fahreddiniň adyny göterýände bolsa, ol bu ýere gelmenkä ýurduň adynyň Çandybil bolýamagy, Göroglynyň bolsa öz ýuruny has

şekillendirip “Çardagly” diýip, häsiýetlendirip aýdan bolmagy örän ähtimaldyr. Sebäbi bu ýurt dagyň dag ulgamlarynyň birleşýän ýerine golaýda jülgeden kert gaýa bolup aýrylýan, dag depesinden hem kert gaýalar bilen çäklenen (aralykda emele gelen tekiz) dag gerşiniň orta bilinde emele gelen giň tekizlikde ýerleşen ilat ýaşan, gala salnan ýer bolupdyr. Bu ýere beýikdenem, pesdenem görünmän bilginsiz gelip bolmaýanlygyny, töwrekdäki dag ýerüstüniň gurluşynyň örän çylşyrymlylygy, dag gerşiniň gap bilinde ýerleşeniligi üçin “Çandybil” diýilse, örän jaýdyr, ýerleşen ýerine kybapdaş at boljagy ikuşsyzdyr.

Çap dagly diýilmeginiň hem özüne ýeterlik sebäbi bar. Çar sözünü parsçadan türkmençä-dört diýip terjime etsek, onda Dört dagly Çandybil bolýar. Hakykatdan-da bu ýurdy dört tarapdan dört sanly dag gerişleri-gündogardan Gzoly, demirgazykdan Dogruja, günortadan Köse, Günbatardan bolsa Hasar daglary gurşap alypdyrlar. Şonuň üçin hem dört dagyň arasynda, dag gerşiniň bolsa gap bilinde ýerleşeni üçin hem dört dagyň arasynda, dag gerşiniň bolsa gap bilinde ýerleşeni üçin “Çardagly Çandybil” diýlipdir diýmäge doly esas bar. Bu ýeriň tebigy ýerleşiş gadymy geçmiş döwrüň durmuşyna baglylykda goranmaga, duşmana görünmän duýdansyz jülgä eňmäge ýa-da daga çykmaga, hüjüm etmäge gaçyp gutulmaga örän amatly ýerde ýerleşenligi üçin Göroglynyň ýa-da onuň ata-babasyňyň gala gurmaga hut şu ýeri saýlan bolmaklary mümkindir.

Bu ýeriň ýene-de bir amatly tarapy ol he gadymy geçmişde Günbatardan, ýakyn Gündogardan, Kiçi Aziýadan, Günbatar Eýrandan, Missiriandan Gündogara –Mara, Hywa, Buhara, Hytaýa çenli we tersine- Gündogardan Günbatara geçýän kerwen ýoly, bol suwly, tomsuna salkynrak, gysyna sowuk sörtük ýelden goralan, hem ýakynlygy bilen amatly dag içinden geçendir diýesimiz gelýär. Sebäbi Etregiň boýundan Kürendagyň Günbataryndan aýlanyp, tekizlik bilen gaýtjak bolsaň azyndan 300 km.ýoly tä Däneata çenli suwsyz-sölsüz, ilatsyz çöl beýewandan geçmeli. Däneatadan gündogarda-da suwly dereler dagyň içinde bolup, kerwen ýoly bolaýjak ýerden uzakda ýerleşendir. Ýoluň dag içinden geçenligine

ýene-de bir şaýatlyk edýän zatlaryň biri, ol häzirki Gözlidag bilen Akjadagyň arasynda “Bendesen geçelgesi” ady bilen belli gädigiň, Gorgan bilen Seribabanyň arasyndaky geçelgäniň Hasar bilen Kösäniň ulgamynyň arasyndaky “Batynyň gädigi” ady bilen belli bolan geçelgeleriniň üstünde mesäni görnüp ýatan köp gatnaw netijesinde emele gelen gadymy ýolaryň has çuňlaşan dilkaw çöketlikleriniň häli-häzir hem, üstüne ot bitipdir diýäýmeseň, aýdyň görnüp ýatlygy şaýatlyk edýär. Şoňa görä-de bu ýeriň haryt üpjünçiligine-de, eger eposdaky ýazylyşyna görä, Göroglynyň kerwenden paç alýanlygyny ýatlasak, şol jähtden-de örän amatly bolanlygyny nygtap oturmagyň zerurlygy ýokmuka diýýärim.

Eposda Çandybiliň golaýynda ýerleşýän “Ýyldyzdagy” köp gaýtalanyp gelýär. Şol döwürde “Ýyldyzdagy” diýilýäniň häzirki Gozlydag bolmagy hakykata ýakyn, sebäbi Pakyrşyhabadan ýagny gadymy galanyň töwereklerinden seredilende Daňýyldyz, Ýaldyrak, Marryh, ýa-da Kerwen gyran, Üç ýyldyz, Ülker ýaly gijelerine ýolagçylara ugur –ýol salgy berýän, wagt kesgitlemäge kömek edýän, galyberse-de ýylyň pasyllarynda döwürleri kesgitlemekde asyrlar boýy adamlara kömek eden ýyldyzlaryň barsy diýen ýaly, doganlarynda Gozly dagyň üstünden dogup görünýärler. Şoňa görä-de eger-de häzir hem şol daga Pakyrşyhabadan seredip at dakylmagy bolaýsa, oňa diňe “Ýyldyzdagy” diýlerdi.

Bu zatlaryň hemmesi hem “Göroglynyň” bir halkyň hyýaly döreden zady bolman, düýbünden ummasyz taryhy-geografik esasy bolan, asyrlar boýy halk tarapyndan çeperleşdirilen hakykatlygyna şaýtalyk edýär.

Eger-de Göroglynyň öz kör atasy Jygaly beg kowgudan gaçýan ýerlerini ýatlap

“Bendesende şol hili yerler yok” diýjek bolýanlar tapylaýsa, olara Bamynyň demirgazygynda ýerleşýän Näz depäniň töwereginden gadymy ojaklaryň biri (Uzyn Şor kesip Bama, ondanam Bendesenä) ugur alyp gidip görüň diýesimiz gelýär.

Sebäbi şu ugur boýunça giden adam, biri-birine utgaşyp gidýän çägeli çöllüğe, uzaklara ýaýylyp ýatan şorlugy, elin aýasy ýaly takyrlyga, daş-damana ýaly ýapgydy, çyg-çyrpyly dagyň etegine,

soňra bolsa näbelet adamalara örän köp syrly howply howatyrlý, öwrenşmedik adamlaryň bir bada sussuny basýan dag gerşiniň belent üstüne abanyp duran gaýalaryny görmän häzirkî Bendesene gadymky Çardagly Çandybile baryp bilmez.

Häzirkî Pakyrşyhabanyň ýurduny Günortasyndaky daga “Köse dag” diýilmegini kä adamlar onuň üstünde agaç ýoklugy bilen düşündirjek bolýarlar. Emma biz şol dagyň iň soňky iki sany öwlüýä hasaplanylýan arçalaryň 60-njy ýyllarda şol dagyň üstünde harby desgada gulluk edýän harby adamlar tarapyndan çapylyp ýok edileniniň entek diri şaýady ahyryn. Gadymy geçmişde ol dagyň üstünde-de häzir onuň gündogar ýapgydyndaky ýaly Kerkaw, şep uçgar we beýleki agaçlar bilen örtülip oturandyr. Eger şeýle bolsa, onuň “Köse ” ady Göroglynyň Kösesi bilen bagalnysykly bolaýjak ýaly bolup dur.

“Görogly” eposynda Bezirgeniň ölümi hakda ýazylanda ony Görogly kerwen ýoluň üstünde atyp ýaralaýar, şol ýaradanam Bezirgen ölýär. “onuň jesedeni galan kybla tarapyna getirip jaýlaýarlar” diýilse-de biziň ýaşululardan öňki eşiidişimize görä “Bezirgen bigünä şehit bolupdyr”, şonun üçin hem ony jan beren ýerinde, ýoluň ýakasynda depäniň üstünde jaýlapdyr diýilýäne köpräk ynansymyz gelýär. Sebäbi Arkaçdan baryp, Bendeseniň gädiginden geçip, Howdanjyk diýen ýerden Bendesene ugranyňda sag tarapda depäniň üstünde ýeke mazar bar, daşy çärdekl. Ol ýerde jaýlanan adam adaty adamdan has irräk bolmagy çemeli. Çerdekdeki guburyň gabarasy has ullaknlygy bilen tapawutlanýar. Bu ýeke mazar ýerli ilatyň hormatlaýan öwlüýäleriniň biri. Biziň pikirimizçe şu häzire çenli, kim ekenligi belli bolmadyk gadymy geçmişde öten bendäniň şol Göroglynyň kyýamtlyk dogany Bezirgen bolaýmagy örän mümkin.

Galyberse-de Göroglynyň ömrüniň iň soňky günleriniň geçen, etilip goýlan gowagy bolsa Kösedagyň günbatarynda kert eňnitde Gyratyň Hüňkaryň goşynlary bilen daraşan meýdançasý bolsa gowakdan pesiräkke bir takyrda ýerleşýär diýilmäge, şol ýerdäki häzir “Gammaryň gowagy” ady bilen belli bolan gowak we onuň garşysyndaky meýdança bize doly esas berýärler.

Şu taryhy-geografik zatlaryň şeýdar gabat gelýänligi we Türkmenistanymyzyň biziň halkymyzyň örän gadymdan bári ýaşap gelýänligi, şoňa görä-de Göroglynyň ýurdunyň türkmeniň atamekanyna bolýmalygy häzirki Bendeseniň has hem Pakyrşyhababanyň ýeriniň Çardagly Çandybil diýilen bolmagyna ynamymyzy güýçlendirýär. Şoňa-da tüýs çynymyz bilen ynanýandygymyzy hiç kimden gizläsimiz gelenok.

Şu jülgäniň başlanýan ýerinden (Deňiň golaýyndan) Hojatala obasynyň ýerleşýän ýerine çenli (40 km. töweregi) aralykda ýokarda agzalan taryhy-geografik zatlardan başga-da örän köp taryhy-geografik ýadygärlikler bar. Olardan: Ybaryýmbaba, Gorganbaba (ýerli ilat köplenç oňa Gülüklubaba-da diýýärler), Gaplalybaba, Meşrebaba (Meşrep diwanynyň ýurdy we onun gaýyp bolan tagtasy, ýagny dulugy), Melitbab, Keýiksaglan öwlüýä, Babaesen öwlüýä, Jirjisbaba (Jirjis) yslandan öňki hristian dinine degişli keramatly Georgiýanyň ady dakylan goşun başlygy, bu ýerleriň ilatyny hristian dinine salmaga geleninde şu ýerde heläk bolup galan bolmagy mümkin . şu ýerde Jerjis ady bilen belli bolan şol ady göterýän obada, öwlüýä-de bar, öwlüýäniň adyny tekstde “Jirjis” diýip, Georgiý adynyň latyn okalyşyna görä ýazdyk, beýleki birnäçe taryhy-geografiki ýadygärlikler ýerleşen. Olaryň her haýsynyň özüniň aýratyn rowaýata öwürülen taryhlary bar. Şol taryhy rowaýatlary şu wagta çenli (soňky ýetmiş ýyl içinde) halkymyza ýaýradyp bilmedik bolsakda, indi şolar hakda öz ilimize doly aýtamnyň, ol öwlüýälere hormat goýup, zyýarat etmaniň wagty geldimikä diýäris. Uly meýdany bolmadyk ýerde şunça taryhy-geografik ýadygärlikleriň toplumynyň bolamgy bu ýerini açyk asmanyň astyndaky muzeýe öwürýär. Şeýle bolanoň, şu ýerleri Türkmenistanyň taryhy-geografik zapovednigi edilip, döwlet hasabatyna alynsa we dünýä türkmenlerine bu gadymy ojak barada maglumat ýaýradylsa, zyýarata geljekleriň hem tapylymagy mümkin.

Edebiýat

1. **Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, 2007**
2. **Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007**
3. **Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007**
4. **Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. Aşgabat, 2007**
5. **Gurbanguly Berdimuhamedow. Dowlet adam üçindir. Aşgabat, 2008**
6. **Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Aşgabat, 2008**
7. **Gurbanguly Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. Aşgabat, 2008**
8. **Gurbanguly Berdimuhamedow. Täze galkynyş eýýamy. Aşgabat, 2008**
9. **Atanyýazow S. Türkmenistanyň toponomik sözlügi. Aşgabat, 1970**
10. **Atanyýazow S. “Söz mülküne syýahat ” Aşgabat, 1985**
11. **Местные географические термины. Вопросы географии. Под ред. Е. М. Роспелова , 1990**
12. **Словарь географических названий СССР. Москва, 1968**
13. **Топонимика на службе географии. Вопросы географии. Москва, 1989**
14. **Роспелов Е.М. Школьный топонимический словарь. Москва, 1993**
15. **Энциклопедический словарь географических названий. Москва, 1983**
16. **Магидович И.П. «Очерки географических открытий» Москва, 1957**

Mazmuny

Sözbaşy.....	7
I. Kartdaky geografik atlaryň ylmy ulgamda tutýan orny.....	8
II. Tebigat ylmynda ilkinji çeşmeler.....	9
III. Taryhy geografiýada kartdaky geografik atlaryň tutýan orny.....	17
IV. Orta asyr we giçki taryhy döwürlerde kartdaky geografiki atlar.....	25
V. Toponimika we geçmişdäki landşaftlaryň häsiýetleri.....	32
VI. Sandykly baba rowaýaty.....	42
VII. Käbir toponimleriň ilki başky döreýişleriniň taryhy döwürde özgerdilişi.....	44
VIII. Käbir kartdaky geografik atlar barada maglumatlar.....	50
IX. Ýerli alamatlar we tebigy şertlere görä dörän toponimler...	54
X. Toponimleriň ýerli landşaftlara görä döreýişleri.....	57
XI. Hojalyk we tebigy ýagdaýlary öwrenmekde toponimleriň tutýan orunlary.....	61
XII. Ýerli tebigy agzalara degişli kartdaky geografik atlar.....	63
XIII. Kartdaky Geografik atlar we adalgalaryň öwrenmeginiň ugurlaryndaky ähmiýeti.....	66
XIV. Toponimleriň terbiýeçilik ähmiýeti.....	68
XV. Kartdaky geografik atlara Watançylyk terbiýe.....	72
XVI. Dünýä geografiýa ylmynda adalga görnüşinde giren türkmen toponimleri.....	79
XVII. Jygalbegiň Görogla miras goýan ýurdy.....	81
XVIII. Göroglynyň Çagdalý Çandybili Türkmenistanda.....	85
Edebiýat.....	92
Mazmuny.....	93